

„Áldott felszabadulás a féktelen vizek zsarnoksága alul”

**A Rába-szabályozás 1886 és 1893 közötti munkálatainak
társadalmi megítélése**

Jelige: Derenki

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Vízrajzi viszonyok.....	4
3. Történeti előzmények.....	5
4. Győr és a vízszabályozás.....	9
5. Társulati közegek és vállalati munkások.....	14
6. A véleményező bizottság	18
7. Az intézményes nyilvánosság körei	20
8. A Rába-szabályozók falun	23
9. Zárszó.....	25
10. Felhasznált források és irodalom.....	26
11. Mellékletek.....	31

1. Bevezetés

„Az ember évszázadokon át foglya az éghajlatnak, a flórának, a faunának, a művelési módoknak, egy olyan, lassan kialakult egyensúlynak, melytől csak úgy képes megszabadulni, ha megkockáztatja, hogy mindent megbolygat.”¹

A vízszabályozás döntően befolyásolja természet és társadalom viszonyát, ahogyan ezt Fernand Braudel történész szavai is tükrözik. Dolgozatomban a Rába-szabályozás történetének egy kiemelt időszakáról lesz szó, amely véleményem szerint a legnagyobb jelentőséggel bírt e folyó életében. Noha a témának már születtek vízügyi² és intézménytörténeti³ összefoglalásai, választ kerestem arra, hogy a kortársak által Magyarország első sikeresnek és befejezettnek tekintett vízszabályozása⁴ mögött milyen társadalmi tényezők, folyamatok állnak. Szó lesz arról, milyenek a Rába-vízrendszer alsó részének természetföldrajzi viszonyai, milyen társadalmi problémák jelentkeztek ennek következtében, és ezek hogyan formálták a későbbi műltszemléletet. Vizsgálat alá vonom az érintett területen élők gondolkodását a Rába-szabályozás felől, valamint a vízrendezés nehéz műveletében részt vevők viselkedését is – ők alakítói és egyben első reflektálói is az eseményeknek, és aki valaha is a szabályozás felett ítéletet mondott, egyúttal róluk is véleményt alkotott. A téma forrásaként egyes győri közgyűjtemények anyagai mellett leginkább a rábaszabályozási kormánybiztos iratait használtam fel. Két korabeli lap, a *Győri Közlöny* és a *Győri Hírlap* évfolyamait sokoldalú kútfőként tudtam forgatni, mivel gyakran első kézből adtak értesítést az eseményekről, valamint alkottak véleményt róluk. előbbi újság pedig a város hivatalos lapjaként is szolgált, tehát többek között a városi közgyűlésekről, a polgármester hirdetményeiről adott információkat.

¹ BRAUDEL 2006, 1164.

² Legutóbb SÁRKÖZI 1968, valamint KÁROLYI Z. és Zs., 1973.

³ DÓKA 1980.

⁴ Az új Rábcza-meder megnyitási ünnepélye. GyH 14 (1893: 55.) 3–4. (jún. 29.)

2. Vízrajzi viszonyok

„A Hanság romantikus mocsárvilág volt... pákászok, halászok, vadászok tanyája. Az idegenek elkerülték, mert halálos veszélyt jelentett a beletévedők számára.”⁵

A mai Kisalföld kb. 20 millió éve, a földtörténeti harmadidőszak második felében, a neogénban kezdett süllyedni.⁶ Legmélyebbre került részét, a Győri-medencét az Ős-Duna töltötte fel egykori pannon-tengeri deltatorokolatának kavicsos hordalékával, később pedig iszaprétegeket rakott le. A terület alacsony reliefenergiája, egységnyi területre eső lejtése lehetőséget adott a tavak, mocsarak fennmaradásának, így alakult ki a tőzeges, lápos talajú Hanság és a sztyeppi tavakkal rokon, sekély, szélsőséges vízjárású Fertő.⁷ A Duna és jobb oldali mellékfolyója, a Rába zárta el kettős hordalékkúppal a *hany* vizeit, s benne a lápszigeteken, *gorondokon* és környékükön meghúzódó, sajátos élővilágot.⁸

A Keleti-Alpokból eredő Rába 283 km-n át viszi a hegység kora tavaszi olvadékvizeit a győri Kis-Dunába torkollásig.⁹ A folyó másik magas vízállását júliusban, a vízgyűjtő csapadékmaximumának (s akár a gleccservizek lefolyásának) idején éri el. További csapadék okozta vízszintemelkedést szeptemberben, mediterrán hatásra érhet el, de heves, rövid árhullámai az év szinte bármely szakában jelentkezhetnek. Ennek segítője lehet a Duna, amely egykor a Mosoni-Duna-ágon keresztül képes volt a Rábát és testvérfolyóját, a Rábcát több tíz kilométerre visszaduzzasztani, s ezzel a kiöntés veszélye tovább nőtt.¹⁰ Az árvizeknek leginkább kitett terület délnyugaton a Rába mesterséges *bifurkációjától*, a nicki Rába-toroktól kezdődik, ahol az Öreg-Rábától elválik a malomcsatornának épített Kis- vagy Kapuvári-Rába. Ez északnak tartva egyesül a soproni Ikva-patakot magába fogadó Répcével, és keletnek fordul: innentől nevezik Rábcának, egészen győri elvégződéséig. A Rába–Kis-Rába–Rábca határolta Rábaköz, és annak egykori Győr megyei része, a Tóköz sűrű vízhálózattal rendelkezett, s a belvizek is gyakoriak voltak a vidéken.¹¹

⁵ KÁROLYI Z. 1973, 186.

⁶ GÓCZÁN 2010, 324.; KÁROLYI Z. 1973, 179.; PÉCSI 1959, 72.

⁷ Így fordulhatott elő, hogy a középkorban *lacus* és *fluvius* alakban is találkozhatunk a Fertővel. KÁROLYI Z. 1973, 190.; KISS 1999, 53., 57.; KISS 2004, 376.; SZEKENDI 1938, 8–10.

⁸ SOMOGYI 2010, 268–269.; KÁROLYI Z. 1973, 185–186.; PÁJER 1990, 7.

⁹ KÁROLYI Z. 1973, 178–179.; ZSEBKÖNYV 1888, 1.; SÁRKÖZI 1968, 3.

¹⁰ Jókai *Névtelen várában* a Dunából a Fertőbe folyó vizek csak a képzelet talaján léteztek, hiszen a folyószabályozás előtti legnagyobb győri árvíz is csak mindössze 35 cm-rel haladta meg a Fertő fenékszintjét. (KÁROLYI Z. 1955, 295.)

¹¹ DÓKA 1977–78, 346.; PÁJER 1990, 7.

A legnagyobb árvizek azonban a Rábaközön bőven túlnyúltak: Moson mezővárosától Eszterházaig, Illmitztől Csécsényig és Győrig szinte összefüggő vízfelülettel vonták be három vármegye részeit.¹² Ezek a régen akár 5-10 évente érkező áradások legtöbbször a termékeny öntésszapon kialakult, viszonylag jó minőségű réti talajok termését tették tönkre, s ezzel hosszú időre behatárolták a vidék mezőgazdasági lehetőségeit. A magasabban fekvő részeket pedig a Hanságtól a Marcalig terjedő ártér természetes árvízi tározóként védte meg a pusztulástól.¹³

3. Történeti előzmények

*„Történetbúvárok állítják, hogy Árpád-házbeli királyaink alatt is
volt már baj a Rábával.”¹⁴*

Ahhoz, hogy jobban megértsük a szabályozás XIX. század végi eseményeit, érdemes röviden összefoglalnunk annak előzményeit. Az emberi beavatkozás időszakára előtt a Rábaköz egy nagy szigetként,¹⁵ évi elöntéseivel teljes egészében az ártér területéhez tartozott. Nagy múltra tekint vissza az árvédekezés, amelyet leginkább rőzsegátakkal, helyi szóval *eszterukkal* valósítottak meg. Ezek segítették elő a gazdag vízimalom-kultúra kifejlődését:¹⁶ erre írásos bizonyítékunk legkorábban 1162-ből van,¹⁷ legfőbb tárgyi bizonyítékunk pedig a Kis-Rába malomcsatornájának megteremtése.¹⁸ A malomgátak szűkítették a medret, ezzel lassították az ár levonulását, újabb kiöntéseket idézve elő.¹⁹ A Rábaköz, valamint a Hanság mocsarai emellett katonai célokat is szolgáltak, előbb a nyugati országrész, később Bécs védelmében.²⁰

¹² Keczkés Károly vízépítő mérnök 1838-as leírása alapján ÚJHÁZY 1873, 198. és KÁROLYI Z. 1973, 186. Az ártér átnézetes térképére ld. az 1. mellékletet.

¹³ PÁJER 1990, 8.

¹⁴ K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.) Paleográfiai megjegyzés: a forrásidézeteknél a hosszú és rövid magánhangzókat a mai helyesírás követelményei szerint alakítottam.

¹⁵ Ahogyan az 1613: XXX. tv. is fogalmaz.

¹⁶ A nagy múltú Győr megyei molnárcéhről: SÁRKÖZI 1968, 14–15.; PÁJER 1995, 3–11. (a győri Xantus János Múzeum anyagai alapján)

¹⁷ „Preterea predicto fideli meo dedi in villa *Kacil* [Rábakecöl] unum pratum cum uno molendino, et in villa *Vidta* [Vica] similiter, in villa etiam *Velene* [Beled] unum pratum cum duobus molendinis; et per notarium bicennum scribe, ac per sudam capelle mee magistrum sigillo regali munire l p precepimus.” Df. 201635. GyMSMSL Sopron város, Diplomatarium. (U 403) Az oklevélről MOLLAY 1992, 94. tesz említést.

¹⁸ A Rábát kettéválasztó nicki rőzsegát keletkezésének idejét egyes kutatók a római korra teszik, mások – anyaga alapján – a kora középkorra. KÁROLYI Zs. 1973, 25.

¹⁹ DÓKA 1977–78, 347.; KÁROLYI Z. 1973, 186.

²⁰ KÁROLYI Z. 1973, 187.; SOMOGYI 2010, 264.

A kora újkorra felértékelődött a Rábaköz helyzete, hiszen itt vezetett a felvidéki bányavárosokat és a tengerpartot összekötő magyar út. Talán ennek is volt köszönhető, hogy a Rába-szabályozás országos üggyé vált: hét törvény született a XVII. században róla.²¹ Ezek tartalma jórészt megegyezett az 1579. november 27-én tartott ciráki gyűlés határozataival, ahol Sopron vármegye érdekeltejei kimondták, hogy a folyót közmunkával kell megtisztítani, az újabban épült malmokat pedig el kell bontani, mert a folyó csekély esése nem bír el nagyobb megterhelést.²² Az áradásokat és apasztásokat egyébként önkényes célok is befolyásolhatták: egy 1568-as bizottság például megállapította, hogy azért tűnt el a fertői hal a bécsi piacról, mert özvegy Nádasdy Tamásné elvezette a Répce vizét.²³

1647-ben az uralkodó gróf Nádasdy Ferencet küldte ki Simándy István erdélyi püspök helyére a Rába-vidék királyi biztosául, hogy tisztíttassa ki a medret és emelje a töltéseket.²⁴ Ezzel intézkedések hosszú sora vette kezdetét, amelyben királyi, majd kormánybiztosként főleg főispáni tisztségben álló személyek próbáltak megoldást találni az államhatalom megbízottjaként az árvizek problémáira.²⁵ 1699-ben egy I. Lipót által kiküldött bizottság az Ásvány-árok megnyitását javasolta, amely a Rába fölösleges vizét Várkesző mellett a Marcalba vezeti.²⁶ Ez a Marcal elmocsarasodásához és újabb árvízkárokhöz vezetett – ekkor kényszerültek például Ómalomsok falujának lakói Újmalomsok megalapítására.²⁷

Az Ásvány-árok kérdése, a Kis- és Öreg-Rába közti vízelosztás és az árvédekezés más problémái a Rába két partján található vármegyék állandósult összetűzéseiből vezettek. A Magyar Királyi Helytartótanács segítségével sorra születtek meg a Rába térképei és vízszabályozási tervei, elsőként 1762-ben, Fritsch András készítésében.²⁸ A Hanságban ekkoriban az Esterházy hercegek vezetésével kisebb belvízlevezető csatornák épültek, valamint megépült a pomogy-eszterházi úttöltés, amely a hercegi uradalom és Bécs kedvezőbb

²¹ A hét törvény: 1618: LIV. tv.; 1622: XLII. tv.; 1625: XV. tv.; 1635: LXIV. tv.; 1638: XIII. tv.; 1647: CXXIX. tv.; 1655: XX. tv.

²² A forrást KOMÁROMY 1908, 59–65. hozza; említi PÁJER 1990, 10. és PÁJER 05.

²³ BELLA 1896, 411.; KÁROLYI Z. 1973, 190.; SZEKENDI 1938, 11. Egy szintén a Répce elrekesztéséről szóló, 1696-os esetről ír BARACZKA 1961, 168.

²⁴ 1647: CXXIX. tv.; K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.); KÁROLYI Z. 1973, 187.; PÁJER 1990, 11.

²⁵ Nádasdy Vas vármegye főispánja volt. A királyi és kormánybiztosok névsorát lásd az 2. mellékletben.

²⁶ FEKETE K. 1947, 146.; KÁROLYI Z. 1973, 187.; ZSEBKÖNYV 1888, 2., 24.; PÁJER 1990, 11.

²⁷ KÁROLYI Z. 1973, 187., 200.; SÁRKÖZI 1968, 12.

²⁸ Fritsch 1759–62 közötti szanyi bizottságáról: DÓKA 1976, 56.; FEKETE K. 1947, 146.; ZSEBKÖNYV 1888, 3.; SÁRKÖZI 1968, 13.; SZEKENDI 1938, 13.; PÁJER 1990, 11.; PÁJER 05. ; Krieger Sámuel 1771-es térképéről: DÓKA 1977–78, 351. Hegedüs János, Kenedits József és Sax Zakariás 1802–1803-as munkálatairól: KÁROLYI Z. 1955, 311.; ZSEBKÖNYV 1888, 3.; PÁJER 1990, 12.; a Király György által 1818 és 1829 között vezetett Rábamappációról: DÓKA 1977–78, 355–360.

kapcsolódását biztosította.²⁹ Ki kell emelni Keczkés Károly 1838-as terveit, amelyek a Rába–Rábca–Marcal-vízrendszert egy egységben kezelik, és bennük foglaltatott egy Rába menti malomcsatorna és a Fertő–Hanság teljes lecsapolásának ötlete is.³⁰ Habár a munkálatok megindulására a helyi ellentétek – a leendő kisajátítások, a medervonal stb. – miatt még mindig várni kellett; biztató jel volt a szomszéd Veszprém, Vas és Zala megyék érdekeltjei részvételével a Marcalvölgyi Vízitársulat 1859-es megalakulása.³¹

A kiegyezés után új lendületet vett a vízparti érdekeltségek ügye: az átrendeződő magyar államigazgatás az 1871. évi XXXIX. törvényben széles jogköröket adott a helyi társulatoknak.³² A helyi kezdeményezések (mint például Sopron megye Rábabizottsága)³³ után 1873 végén a Sárvártól északra eső ártéri birtokosok részvételével megalakult a Rábaszabályozó Társulat,³⁴ miután áprilisban Győr, Moson, Sopron és Vas megyék érdekeltjei Győr szabad királyi város küldötteivel együtt kimondták, hogy az általános Rábaszabályozás szükséges, amelyből ők a haszon arányában hajlandók költségeket vállalni.³⁵ A megegyezésben nagy szerepe volt Ürményi József kormánybiztosnak és a Fertő-vidékiek szorításában cselekvésre készített rábaközieknek, akik tartottak a nem teljes, hanem csak részleges megoldástól. 1873-ra pedig elkészült Herrich Károly és Képesy József után Újházy János kétmillió forintos, malomcsatorna építését is magába foglaló tervcsomagja, amely évi 412 ezer forintos hasznot hajthatott volna.³⁶ A társulat első elnökévé gróf Batthyány Gézát, majd alelnökévé Enessey Kálmánt választották, igazgatója Krisztinkovich Ede győri ügyvéd lett; az 1875-ös főmérnöki pályázaton a tiszai, vaskapui és külföldi tapasztalatokkal egyaránt rendelkező Meiszner Ernő diadalmaskodott; pénztárnokká Xantus Jánost, majd röviddel később Lengyel Sándort választották. A megalakuló igazgatóság és mérnöki kar mellett a munkát egy 22 tagú választmány segítette; a felügyeletet pedig a miniszter felkérésére Győr vármegye törvényhatósága látta el. Az alapszabályban megállapították a közgyűlési

²⁹ KÁROLYI Z. 1973, 190–191. A hansági belvízlevezetés számadatairól ld. a 3. mellékletet.

³⁰ DÓKA 1977–78, 372.; FEKETE K. 1947, 146.; KÁROLYI Z. 1973, 187.; ZSEBKÖNYV 1888, 6–7.; PÁJER 1990, 13.; SZALACSY 1896, 5.; ÚJHÁZY 1873, 6.

³¹ KÁROLYI Z. 1973, 187.; MEISZNER 1888, 8.; ÚJHÁZY 1873, 231.

³² Ebben a törvényben van benne, hogy az ártéri birtokosok többsége a kisebbség ellenében is alakíthat vízszabályozó társulatot. KÁROLYI Z. 1973, 155.; VÁRI 2009, 335.

³³ PÁJER 1990. fő témája. Feldolgozott forrásai a Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IX. 219. Rábabizottság iratai.

³⁴ DÓKA 1980, 18–19.; FEKETE K. 1947, 147.; FÖRENDI 1905, 38. (Tallián Béla: Indokolás a Rába-szabályozó társulat vízrendezési munkálatainak befejezéséről és pénzügyi viszonyainak rendezéséről szóló törvényjavaslathoz); KÉPVISELŐHÁZI 1882, 234. (Krisztinkovich Ede, a győrszigeti választókerület képviselőjének felszólalása az 1882. június 7-i képviselőházi ülésen); MEISZNER 1888, 12.; SZALACSY 1896, 16–22.

³⁵ FEKETE K. 1947, 147.; FÖRENDI 1905, 38. (Tallián Béla, ld. 34. lábj.); KÁROLYI Z. 1973, 188.; KÉPVISELŐHÁZI 1882, 234. (Krisztinkovich ld. 34. lábj.); SZALACSY 1896, 10., 12.; ÚJHÁZY 1873, 232.

³⁶ Újházy ki is adta terveit (ÚJHÁZY 1873). A pontos költségekre ld. a 4. mellékletet. SZALACSY 1896, 14.; KÉPVISELŐHÁZI 1882, 234. (Krisztinkovich, ld. 34. lábj.)

szavazatszámokat, amelyeket az ártéri birtok mérete szabott meg; egy birtokos maximum húsz szavazattal rendelkezhetett. A minisztérium átdolgozta az Újházy-féle terveket, a szabályozás hosszát lerövidítette, így annak felső vége átkerült Szentgotthárdtól a Sárvár alatti rábapatyi révig; Meiszner pedig ezeket a terveket részleteiben is kidolgozta, valamint meghatározta az ártér kiterjedését 340 385 kataszteri holdban, méghozzá a Sárvár–Nezsider–Győr-háromszögben, az 1853-as maximális elöntés szerint. Ezt a területet pedig hat osztályba sorolták termőképessége és veszélyeztetettsége szerint.³⁷

A társulat első feladatai közé tartozott az „ártérfejlesztésnek” nevezett előmunkálat³⁸ és a 23 parti malom fenékgátjának eltüntetése a Rába medréből. A malmok kisajátítását az érdekeltek – a közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium ajánlása ellenére – egy ütemben hajtották végre, amely a folyó vizének „felszabadításával” új és még nagyobb árvizeket idézett elő az alsó vidéken, a vártnál pedig jóval nagyobb, 340 ezer forintos költséget eredményezett. Ez bizalmi válságot idézett elő a társulatban, és a növekvő évi járulékokat beszédni képtelen vezetés lemondásához vezetett.³⁹ Krisztinkovich Ede egy megjegyzése szerint tudatosan sajátították ki minél drágábban a malmokat, amihez lehetett köze a malomtulajdonosoknak, sőt a molnárcéh volt tagjainak is, de a minisztérium informális elvárásai szintén szerepet játszhattak benne.⁴⁰

A társulat feladva önállóságát, kormánybiztos kiküldését kérte: gróf Szapáry István kormánykölcsönökkel rendezte a pénzügyeket, a Meiszner által átdolgozott, tizenkétfélmillió forintos tervek azonban elbuktak az időközben szkeptikussá vált birtokosok ellenállásán. Szapáry helyett a kormány a nem sokkal korábban társulati elnökké is választott Szentmártoni Radó Kálmán Vas megyei, répcelaki birtokost küldte ki biztосként.⁴¹ Ekkor a minisztérium kérésére a tervekбől kikerült a csatornáк terve és a Fertő–Hanság lecsapolása, a költségek 6,6

³⁷ FEKETE K. 1947, 147.; ZSEBKÖNYV 1888, 19–20., 17.; SZALACSY 1896, 22. Az osztályba sorolásról: Krisztinkovich Ede: Rábaszabályozó társulat ártér-fejlesztése – az érdekelt birtokok holdszám szerinti összeírása, – és osztályozásának alapzatai. (Két nyomtatvány az 1874. nov. 12-i és az 1875. márc. 16-i közgyűlésből.) MNL K 198 1. tétel (A társulat igazgatási ügyei), 1892, 563. irat, nov. 15. (a továbbiakban 1/1892/563. nov. 15.)

³⁸ KÁROLYI Z. 1973, 188.; ZSEBKÖNYV 1888, 20–22.; SÁRKÖZI 1968, 26–27.; SZALACSY 1896, 12.

³⁹ DÓKA 1976, 57.; DÓKA 1980, 19.; FEKETE K. 1947, 148.; KÁROLYI ZS. 1973, 130.; KÁROLYI Z. 1973, 188–189.; K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.); ZSEBKÖNYV 1888, 22–23.; PÁJER 1990, 37., POGONYI 1931, 28.; SÁRKÖZI 1968, 32. Az évi járulékok alakulásáról ld. az 5. mellékletet.

⁴⁰ KÉPVISELŐHÁZI 1882, 234., 236–237. (Krisztinkovich, ld. 34. láb.). A nagy múltú Győr megyei molnárcéhről: SÁRKÖZI 1968, 14–15.; PÁJER 1995, 3–11. és <http://cehgyujtemeny.hu/> (a győri Xántus János Múzeum anyagai alapján)

⁴¹ DÓKA 1980, 21.; FEKETE K. 1947, 148.; FÖRENDI HÁZI 1905, 39. (Tallián Béla, ld. 34. láb.); ZSEBKÖNYV 1888, 23–27.; POGONYI 1931, 23. A társulat a kormánytól való pénzügyi függését mutatja, hogy Szapárynak állandóan pénzt kellett kérnie a minisztériumból, pl. MNL K 198 3 (Társulati és építési költségvetés) /1880/72. (febr. 18.), 73. (febr. 29.)

millió forintba csökkentek,⁴² de a társulati közgyűlések így sem szavazták meg az egyedül lehetséges finanszírozási lehetőséget, az állami kölcsön felvételét.⁴³

„Jókor” jött az 1883-as év árvize, „mikor a Duna és a Rába magas vize Győrnél adott egymásnak rendez-voust, télvíz idején hirtelenében akkorát úszott Győr városa” és az egész Rábaköz.⁴⁴ Az országos közadakozás mellett báró Kemény Gábor miniszter is a tettek mezejére lépett, s így született meg az 1885. évi XV. törvény a Rába-vidék szabályozásáról.⁴⁵ A Rába Sárvár–Győr közötti szakaszát, a Rábca teljes hosszát, a Marcal alsó folyását, Győr város és Győrsziget község árvédelmének kiépítését, a Kis-Duna jobb partján töltések építését (annak érdekében, hogy az ár onnan át ne törjön a Rábca felé), a Hanság-csatorna megépítését és a belvízrendezés megkezdését magában foglaló törvény hatéves határidőt biztosított a munkálatok befejezéséhez, állami kölcsön formájában finanszírozva azt, a terheket az előrehaladással együtt növelve. A Győr körüli munkálatok már 1885-ben megkezdődtek Deutsch Zsigmond vállalkozó kivitelezésében, míg a többi műveletre az 1886. augusztus 2-án megtartott versenytárgyaláson Neuschlosz Miksa és Freund Nándor társvállalkozók pályázata találtatott a legjobbnak – itt is, mint a Rába-szabályozás más nagyobb ügyeinél – a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter szava volt a végső.⁴⁶ 1892-re lett kész a Rába vállalt részének szabályozása, a következő évben a Rábca és a Marcal munkálatai, míg a kormányzat utófinanszírozásával a Hanság-csatorna 1895-re készült el.⁴⁷

4. Győr és a vízszabályozás

„A rábaszabályozó társulattal Győr város
közönsége folytonos hadilábon áll...”⁴⁸

A vizek városát szerencsés fekvése virágzó kereskedelemhez juttatta a XIX. században: bár az ország legnagyobb gabonaárusítójának címét már az 1850-es években elveszítette, a század második felében a Pest felől a Dunán hozott gabona vasúti átrakódóhelye lett⁴⁹ – s így

⁴² Erről szól a fejezet eleji Meiszner-idézet is. DÓKA 1980, 21–22.; KÁROLYI Z. 1973, 189.; POGONYI 1931, 23.

⁴³ FÖRENDI 1905, 40. (Tallián Béla, ld. 34. lábj.); KÉPVISELŐHÁZI 1882, 236. (Krisztinkovich, ld. 34. lábj.); MEISZNER 1888, 27–31.

⁴⁴ K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.); RÉTHLY 1998, 553.

⁴⁵ A költségek, kivetések pontos megoszlására ld. a 4. és 5. mellékletet.

⁴⁶ KÁROLYI Z. 1973, 189.; PÁJER 1990, 49.; SZALACSY 1896, 71.

⁴⁷ A szabályozás műszaki adataira lásd a 6. mellékletet.

⁴⁸ –r– –n–: A város sérelme. GyH 1 (1896: 7.) 1. (okt. 21.)

⁴⁹ SÁRKÖZI 1968, 23–24.

a városiak tiltakoztak minden olyan tényező ellen, amely veszélyeztette szerepüket: a Duna Bécs és Gönyű közti szakaszának rendes kotratása és egy esetleges győr–gönyűi vasút kiépülése ellen.⁵⁰ Az 1880-as és 1890-es éveket végigkísérte a Kis-Duna-meder karbantartásának, kotrásának kérdése, amely munkát adott a helyi dunagőzhajózási társaságnak, állandóan a vészharangot kongatva.⁵¹

Győr sokat köszönhetett a meginduló töltésépítésnek és a Rába-szabályozásnak, melyek az árvédelem biztosítása mellett a városképet is nagyban átalakították: a győriek a kormánybiztostól ajándékba kapták sétatér-szigetük bővítését, amely akkor is, most is Radó Kálmán nevét viseli. Hálájuk jele nemcsak újságcikkek és más írások sora,⁵² hanem az újonnan feltöltött felső rész csúcsában elhelyezett Rába-szabályozási emlékkő is.⁵³ A megépülő töltések tették lehetővé azt is, hogy két vasúttársaság, a Magyar Királyi Államvasutak és a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút is szárnyvonalat építhessen ki, illetve bővítsen a Duna-parton 1888-ban, 1891-ben pedig a Rábaszeren.⁵⁴ Ezek a beruházások céljukat nem feltétlenül töltötték be maradéktalanul, hiszen már 1889-ben a Duna-parti szárnyvonal áthelyezését kérték Baross Gábor minisztertől,⁵⁵ a vasutak azonban rámutattak arra a gazdasági pezsgésre, amely Győr városát ekkoriban jellemezte. A vaspályák kérdésével szorosan összekapcsolódott a Kis-Duna partjának rendezése, egy kövezett rakpart kiépítése – ez jelentősen javította a vasúti-közúti és a hajóforgalom összeköttetésének minőségét.⁵⁶

⁵⁰ GyH 1 (1887: 1.) 3. (szept. 26.); GyK 30 (1887: 76.) 3. (szept. 23.), A győr–gönyűi vasút. Uo. 78. 1–2. (szept. 30.) és 79. 1–2. (okt. 3.)

⁵¹ Néhány példa rá: GyH 1 30–40 ezer forint. (1886: 6.) 1–2. (okt. 17.), A dunakotratók. GyH 2 (1887: 30.) 1. (ápr. 14.), A győri dunaág szabályozása. Uo. 74. 1. (szept. 17.); Győr vízi útja. GyH 12 [sic!] (1891: 31.) 1. (ápr. 16.); Dunakotratás. Uo. 69. 1. (aug. 27.) (ekkor városi kotrógépre írnak ki pályázatot); Győr város vaskapuja. Uo. 83. 1. (okt. 15.); Győr vízi útja. GyH 14 (1893: 33.) 1. (ápr. 16.); Szávay Gyula: Hegedűszó a kereskedelemnek. Uo. 40. 1. (máj. 7.)

⁵² Kiss–ZOLTÁN 1909, 73.; GyH 1 (1886: 11.) 3. (nov. 4.); K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. Uo. 1. (dec. 16.); GyH 2 (1887: 32.) 3. (ápr. 24.); Körtöltéseink. GyK 30 (1886: 50.) 1. (jún. 24.)

⁵³ GyH 1 (1886: 13.) 2. (nov. 11.); Uo. 21. 3. (dec. 9.) (itt a márványtábla szövegét is közlik); Körtöltéseink. GyK 30 (1886: 50.) 1. (jún. 24.). Az emlékkövet már a következő évben megrongálták, de hamar helyre is állították: GyK 31 (1887: 81.) 3. (okt. 9.) A szocializmus idején Sajó Károly természettudós táblája került a helyére.

⁵⁴ Néhány cikk a Duna-parti államvasúti szárnyvonalról: GyH 3 (1888: 78.) 3. (szept. 30.); Uo. 79. 3. (okt. 4.); GyK 31 (1887: 5.) 2. (jan. 16.); Uo. 70. 4. (szept. 1.)

A Rába-parti szárnyvonalról: A városi közgyűlés teljes tárgysorozata. GyH 2 (1887: 29.) 2. (ápr. 14.), GyH 4–10 (1889: 79.) 2. (szept. 29.); A rábaparti vasút. Uo. 88. 1–2. (okt. 31.); Uo. 101. 2. (dec. 15.); GyH 12 (1891: 35.) 3. (ápr. 30.); Vasút a Rábaparton. GyK 31 (1887: 31.) 2–3. (máj. 8.); GyK 33 (1889: 112.) 2. (szept. 22.); A rábaparti vasút. Uo. 124. 1–2. (okt. 20.)

⁵⁵ GyH 4–10 (1889: 95.) 3. (nov. 24.)

⁵⁶ A dunapart-ügy. GyH 2 (1887: 97.) 1. (dec. 8.); A dunapart ügye. GyH 3 (1888: 28.) 2. (ápr. 8.); GyK 31 (1888: 97.) 3. (dec. 4.); GyK 32 (1888: 29.) 3. (ápr. 8.); A rakpart. GyK 33 (1889: 1–2.); Dunaparti építkezések. GyK 33 (1889: 144.) 2. (dec. 5.)

A Rábánál a vasúttársaság épített egy rövid rakodópartot,⁵⁷ így Győr városa 1891-re megtehetette, hogy a sétatér melletti partról kitiltsa a hajóval rakodókat.⁵⁸

A vízrendezéssel a lehetőségek mellett kötelezettségek is hárultak a városi tanácsra. A Rába-szabályozási törvény kapcsán létrehozott győri árvédelmi alap⁵⁹ a töltések átvételétől számított 34 évig évi 4500 forinttal terhelte meg a város költségvetését⁶⁰ – ez az összeg az 1887-es városi kiadások ötödét jelentette.⁶¹ Ezen úgy igyekezett segíteni a város vezetése, hogy többször nem vette át az elkészült városi védműveket, miközben állandó panaszokat, kifogásokat fogalmazott meg.⁶² Itt főként a hozzá nem értés,⁶³ a megkésett észrevételek és az időhúzás játszottak szerepet. A terveket ugyan maguk a városatyák is látták, valamint a közigazgatási-műszaki bejárásokon is részt vettek, de akkor nem tiltakoztak. Ilyen kései hozzászólás volt például a töltés és a vízpart közti lejárók ügye, melyek a kereskedők szerint szűken és meredeken épültek.⁶⁴ Máshol a panaszokra a miniszter – utólagosan – lejárók építését rendelte el.⁶⁵ 1887. október 24-én végül átvették a töltéseket és a zsilipeket egyaránt, miután a miniszter leiratának szigora hatott az előjárókra.⁶⁶ A valótlán képviselői bírálatra egyébként maga ifj. Krisztinkovich Ede megbízott igazgató igyekezett cáfolatot adni a *Közlöny* hasábjain, kiemelve, hogy „– mint nem szakértő – fel tudom fogni: mily nehéz föltétlenül bízni azokban a műszaki igazságokban, melyek nekünk nem egészen hozzáférhetők.”⁶⁷

Másként kell értékelnünk a belvízlevezető zsilipek ügyét, ahol volt alapja a városi reklamációnak. Különösen a cigánylaposi zsilippel gyűlt meg az építők baja, ahol vízszivárgás jelentkezett 1887-ben.⁶⁸ A vizsgálatok ugyan nem mutatták ki a konstrukció

⁵⁷ GyK 33 (1889: 132.) 3. (nov. 7.); A rábaparti szárnyvasút. GyK 34 (1890: 7.) 2–3. (jan. 19.); Uo. 117. 4. (okt. 19.)

⁵⁸ Hirdetmény. GyK 35 (1891: 78.) 7. (szept. 27.)

⁵⁹ Az 1885: XV. tv. 3. §-a szerinti 426 ezer Ft finanszírozására.

⁶⁰ Lacza Ferenc: Polgármesteri jelentés. GyK 30 (1886: 49.) 1. (jún. 20.)

⁶¹ Az 1887. évi költségelőirányzat. GyH 1 (1886: 14.) 1. (nov. 14.)

⁶² „Az átvétellel már csak azért sem kellene sietni, mert a töltésekhez való városi hozzájárulási összeget az átvételt követő évtől kezdve kell fizetnünk.” GyH 1 (1886: 4.) 1. (okt. 10.); MNL K 198 2 (Kormánybiztosi és igazgatói jelentések)/1886/604. (szept. 9.)

⁶³ „(...) a városi mérnök közreműködésére pedig most már épen alig lehet számítani, mert legújabbán is elfoglaltságával s a hídépítéssel terén kellő gyakorlat hiányával menti tartózkodó álláspontját.” MNL K 198 2/1886/154. (márc. 2.)

⁶⁴ A dunapart-ügy. GyH 2 (1887: 97.) 1. (dec. 8.); GyK 31 (1887: 89.) 5. (okt. 2.)

⁶⁵ GyK 30 (1886: 101.) 4. (dec. 19.); SZALACSY 1896, 74.

⁶⁶ „A saját jól felfogott érdekünk.” – Elmélgedések egy ministeri leirat fölött. – GyH 2 (1887: 69.) 1. (aug. 31.); A városi közgyűlés. Uo. 77. 2. (szept. 28.); Uo. 82. 2. (okt. 16.); Uo. 85. 3. (okt. 27.) SZALACSY 1896, 74.

⁶⁷ Ifj. Krisztinkovich Ede az azonos nevű győri ügyvéd unokaöccse volt. Az idézet helye: Még egyszer hídjainkról. GyK 30 (1886: 57.) 1–2. (júl. 18.). A vita cikkei: Egy városi képviselő: A megoldatlan kérdés. Uo. 52. 1. (júl. 1.); A megoldatlan kérdés. Uo. 55. 1. (júl. 11.); Még egyszer hídjainkról. Uo. 56. 1–2. (júl. 15.)

⁶⁸ Néhány cikk a zsilip-ügyről: Azokról a híres zsilipekről. GyH 2 (1887: 58.) 1. (júl. 23.); A zsilipek tragédiája. Uo. 80. 1. (okt. 9.); A városi közgyűlés. GyH 3 (1888: 83.) 1–2. (okt. 18.); A városi zsilipek GyH 4–10 (1889:

vagy a felhasznált anyagok hibáját, csupán az áteresztő talajjal volt gond, de ez a tervező társulati szakaszmérnök, Bohuss Teofil időleges elbocsátásához,⁶⁹ valamint a vállalkozóval szembeni perhez vezetett;⁷⁰ végül további szádfalak építésével hárították el a problémát. Érdekes az ügy tárgyalása a helyi sajtóban: először még az időlegesen megbízott társulati igazgató, ifj. Krisztinkovich Ede maga cáfolja a cigánylaposi zsilip tarthatatlanságára vonatkozó híreszteléseket,⁷¹ nem sokkal később azonban már a szivárgásról olvashatunk; az évekig elhúzódó ügyön végül már maga a cikkíró is megütközik.⁷²

A szabályozás miatt meg kellett emelni a győri hidak magasságát. Ez a vasúti társaságok számára kevesebb gondot okozott, s végül – a miniszter utasítására – a Rábaszabályozó Társulat hozzájárulásával valósult meg.⁷³ A város kezelésében lévő közúti hidak ügye sokkal nehezebb volt, a düledező fahidakat megtartani semmiképp nem lehetett,⁷⁴ de hogy a helyükre mennyi pénzből, milyen anyagból és hány híd kerüljön, ez a Rába-szabályozás teljes idejét végigkísérő teendővé nőtte ki magát:⁷⁵ Radó kormánybiztos ebben az ügyletben is anyagilag segítette a várost, kivívva annak háláját.⁷⁶ Az úgynevezett hosszú híd 1892-re, a Rábca-híd 1893-ra, a sétatéri hidak pedig a rákövetkező évben készültek el.⁷⁷ A hídügy egy kisebb korrupciós botrányra világított rá a városi hídbizottságban,⁷⁸ ugyanis kevéssel az eredményhirdetés előtt a nyertes építési pályázó, a Gregersen-cég komáromi látogatáson fogadta a bizottság egyes tagjait. A vállalat annak ellenére győzött, hogy sem a legolcsóbb, sem a legjobb kivitelű pályázat nem az övék volt. A pénzügyeknél tanúsított gyengeség nem

1.) 2. (jan. 1.); A védtöltések felülvizsgálata. GyK 31 (1887: 32.) 2. (ápr. 21.); Uo. 79. 4. (okt. 2.); GyK 32 (1888: 49.) 4. (jún. 17.); Zsilipjeink állapota. Uo. 94. 2. (nov. 22.); Válasz a „Győri Közlönynek” Uo. 98. 3. (dec. 6.); A zsilipek. GyK 33 (1889: 8.) 1–2. (jan. 17.); Uo. 45. 3. (ápr. 14.); SZALACSY 1896, 90.

⁶⁹ GyH 2 (1887: 59.) 3. (júl. 27. – elbocsátási hír); Uo. 76. 4. (szept. 25. – visszavették a szolgálatba); SZALACSY 1896, 74.

⁷⁰ GyK 31 (1887: 78.) 4. (szept. 29.); A zsilipek ügye. Uo. 81. 2. (okt. 9.)

⁷¹ A Rábaszabályozó társulat köréből. GyK 31 (1887: 27.) 1. (ápr. 3.)

⁷² „Sose lesz vége! A város tiltakozott múltkor a zsilipek átvétele ellen (...)” GyH 3 (1889: 24.) 3. (márc. 21.)

⁷³ Közös vashidat kapott a két vasúti társaság. GyH 3 (1888: 61.) 2. (aug. 2.); GyK 33 (1889: 59.) 3. (máj. 19.); Uo. 73. 4. (jún. 23.); Uo. 136. 5. (nov. 17.); 137. 3. (nov. 19.);

⁷⁴ GyH 2 (1887: 59.) 3. (júl. 27.); Uo. 66. 3. (aug. 20.); GyH 3 (1888: 92.) 3. (nov. 18. – 1359 ft 51 krajcárért javíttatják a hosszú hidat); GyK 31 (1887: 64.) 4. (aug. 11.)

⁷⁵ Néhány példa a cikkekre: A városi hidakról. GyH 1 (1886: 19.) 2. (dec. 2.); A hídépítés. GyH 3 (1888: 86.) 1. (okt. 28.); A hidas közgyűlés. Uo. 87. 1. (nov. 1.); Hidak ostroma. GyH 4–10 (1889: 19.) 1. (márc. 3.); A hidak. GyH 14 (1893: 2.) 5. (jan. 5.); Építsünk vashidat! GyK 32 (1888: 27.) 2–3. (ápr. 1.); Az új hidak tervezései. (Egy szakértő szerény hozzászólásai.) Uo. 29. 2. (ápr. 8.); Vashól, vagy fából építsük-e hídjainkat? Uo. 88. 1–2. (nov. 1.); Hídügyi értekezlet. Uo. 92. 2. (nov. 15.); A hosszúhíd újjáépítése. GyK 35 (1891: 45.) 2–3. (jún. 4.); GyK 36 (1892: 108.) 5. (dec. 18.)

⁷⁶ „Radó kormánybiztos hallomásunk szerint gavalléros ajánlatot tett a városnak (...)” GyH 2 (1887: 85.) 3. (okt. 27.); MNL K 198 1/1888/256. (jún. 24.); [Szalacsy Lajos:] A Rábaszabályozó-társulat igazgatójának a véleményező bizottság 1888. évi ülésein előterjesztett időszaki jelentései. Kézirat gyanánt. (kisnyomtatvány, 32 oldal) MNL K 198 1/1889/82. (jan. 18.) 13–14.

⁷⁷ GyK 36 (1892: 76.) 4. (szept. 1.); Uo. 83. 4. (szept. 25.); KISS-ZOLTÁN 1909, 73.

⁷⁸ Az aludttejes köcsögök. GyK 36 (1892: 73.) 1. (aug. 20.); A város közgyűlése. Uo. 74. 2–4. (aug. 25.); GyK 37 (1893: 41.) 5. (máj. 11.)

volt ritka korábban sem a győri választott vezetés körében: 1888-ban egy árvaszéki sikkasztási ügy miatt bukott meg Lacza Ferenc polgármester.⁷⁹

A hidaknál és a többi, a vízszabályozáshoz köthető műtárgynál fontos szempont volt a városvezetés számára az esztétikum: a sétatér újonnan nyert területét fákkal, virágokkal ültették be,⁸⁰ közepén szökőkút csörgedezett,⁸¹ s az új teret a városiak hamar birtokba is vették.⁸² Némely kritikának szintén a széépészeti szempont volt az alapja mind a hidaknál,⁸³ mind pedig a parti szárnyvasútnál.⁸⁴

Az eddigiek zömmel a közéletben részt vevő városi elit hozzáállását tükrözték a Rábaszabályozáshoz és főképp a Rábaszabályozó Társulathoz. Ha arról kívánunk képet kapni, milyen volt a teljes, 23 ezres győri lakosságnak⁸⁵ a vízrendezéshez való viszonya, akkor két tényezőt mindenképpen figyelembe kell még vennünk. Az egyik Győr-Újváros csatornázása, amely a gyakran fellépő járványveszély miatt volt fontos, a másik pedig a szabályozás után lefolyó árvizek. A csatornák, noha a város építette őket,⁸⁶ a vízszabályozáshoz műszakilag elengedhetetlenek voltak, az eső- és az árvíz levezetésére is szolgáltak, s az újonnan épített töltések megbízhatóságát mutatta, hogy árvíz idején csak ezeket és a pincéket öntötte el az ár⁸⁷ – csak a Radó-sziget virágágyásai pusztultak el.⁸⁸ A köz emberénél – a biztonság mellett – megjelenik a kíváncsiság is mint viszonyulási pont: így volt ez a már említett sétatérnél és a munkálatok végzésénél is.⁸⁹ A fő motiváló tényező azonban mégis a hála maradt: ez leginkább Radó személyében összpontosult, amint azt az emlékkő és a Rába-sziget névválasztása is mutatja, de kiderül az idézett újságcikkek hangneméből is.

⁷⁹ A városi sikkasztások. GyK 31 (1887: 56.) 2–3. (júl. 14.); Uo. 85. (Rendkívüli szám, ítélethirdetés.); GyK 32 (1888: 15.) (febr. 21.) (Rendkívüli kiadás.)

⁸⁰ Körtöltéseink. GyK 30 (1886: 50.) 1. (jún. 24.)

⁸¹ GyK 31 (1887: 35.) 4. (máj. 1.)

⁸² GyH 2 (1887: 32.) 3. (ápr. 24.)

⁸³ „(...) az eddigi utczamagasságot szintén egy métert meghaladó töltés fogja egész a szigeti hídig díszteleníteni.” Hídszemle. GyK 32 (1888: 86.) 1–2. (okt. 25.)

⁸⁴ „(...) a Rábaszer az egyetlen szép helyünk, mire jó azt elcsúfítani vasúti vágányokkal, füstölő mozdonyokkal s a nyári melegben pongyolára vetkezett rakodó munkásokkal?” GyK 31 (1887: 31.) 2–3. (máj. 8.)

⁸⁵ 1891-ben 22795 lélek, a katonasággal együtt 23956 fő. Győr város népessége. GyK 35 (1891: 93.) 6. (nov. 19.)

⁸⁶ Lacza Ferenc: Polgármesteri jelentés. GyK 30 (1886: 49.) 1. (jún. 20.)

⁸⁷ A Rába-utca lakóinak panasza a befolyó esővízről. GyH 1 (1886: 4.) 2. (okt. 10.); Árvíz. GyH 13 (1892: 50.) 1. (jún. 23.); Az árvíz. GyK 34 (1890: 104.) 1–2. (szept. 11.)

⁸⁸ Az árvíz. GyK 34 (1890: 105.) 1–2. (szept. 14.)

⁸⁹ „Mi lesz ebből! – sopánkodék a másik arra a sajátságos látványra, melyet egy megkezdett nagyszabású építkezés nyüzsgő képe nyújt. (...) Öreg polgárok eláldogálnak egyik-másik hídon s úgy nézik: mi készült három fertály esztendő alatt...” K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.); „A védművek hosszában ember-ember hátán tolong s nézi a munkálatokat (...)” Az árvíz. GyK 34 (1890: 105.) 1–2. (szept. 14.)

5. Társulati közegek és vállalati munkások

„(...) az igazgatóság nem csupán a folyó ügyek intézését tekinti feladatának, s legyen szabad végül megjegyeznem, hogy a felügyeletem alatt álló személyzet egyik tagja sem adott e hóban elégedetlenségre okot.”⁹⁰

A Rába-szabályozás napi teendőiben leginkább e két testület, a Rábaszabályozó Társulat és a Neuschlosz és Freund vállalat alkalmazottai működtek közre. Mindkét helyen jellemző volt a vezetők személyének állandósága: a munkálatok teljes ideje alatt a rábaszabályozási kormánybiztos Radó Kálmán volt (a címet hivatalosan 1888-tól használta).⁹¹ A társulati igazgató székében Jagasics Kálmán szombathelyi kataszteri igazgatót rövid, féléves ténykedés után (melyről betegsége miatt mondott le) ifj. Krisztinkovich Ede miniszteri fogalmazó követte helyettes igazgatóként a minisztérium kiküldötteként, majd az ő helyét 1889-től dr. Szalacsy Lajos társulati ügyész vette át⁹² – ő 1885-től állt a Rába-szabályozás szolgálatában. Lengyel Sándor pénztárnok évtizedeken át kezelte – szinte hiba nélkül – a társulat pénztárát,⁹³ Meiszner Ernő főmérnök (csakúgy, mint a vállalatnál Wein Aurél főmérnök)⁹⁴ azonban a tényleges szabályozási munkálatok kezdetével kellett, hogy kialakítsa mérnöki karát: 1884-ben még csak kettő, 1886 végére pedig már tíz szakasz- és segédmérnök dolgozott a Rába-vidéken.⁹⁵ Munkájuk minőségéről az általuk készített műtárgyak, áldozatkészségükről pedig az újságok árvízi tudósításai adnak képet: néhol már-már heroizált alakokként köszönnek vissza,⁹⁶ de ténykedésük mindenképp elismerésre készíti az újságírókat.⁹⁷ Időről időre a munkahelyi ranglétrán való emelkedés, az előléptetések sem maradtak el,⁹⁸ a kisebb

⁹⁰ Ifj. Krisztinkovich Ede igazgatói jelentéséből. MNL K 198 2/1886/455. (júl. 3.)

⁹¹ Kérelem Baross miniszterhez a „Rábaszabályozási kormánybiztos” cím használatára. MNL K 198 1/1888/262. (jún. 27.)

⁹² MNL K 198 2/1886/154. (márc. 2.); 2/1889/25. (jan. 10.); FEKETE 1947, 148; MEISZNER 1888, 68–69.; SZALACSY 1896, 68. A társulati igazgató talán egyetlen hatalmi jelvénye a pecsétje volt, amely a 12. mellékletben látható.

⁹³ MEISZNER 1896, 250.

⁹⁴ A felülvizsgálatoknál rendszerint együtt jelentek meg a társulat és a vállalat vezetői: GyH 14 (1893: 46.) 5. (máj. 23.); A Rábaszabályozás befejezése. Uo. 55. 1. (jún. 29.); A zsilipek ügye. GyK 31 (1887: 81.) 2. (okt. 9.); GyK 35 (1891: 60.) 3. (júl. 26.); GyK 36 (1892: 64.) 4. (júl. 21.); GyK 37 (1893: 52.) 4–5. (jún. 15.); A Rábacaszabályozás befejezése. Uo. 56. 1. (jún. 29.)

⁹⁵ MEISZNER 1896, 250–251.

⁹⁶ „(...) Inkey Adorján szakaszmérnök valójában emberfeletti erővel mentette meg a [csécsényi] hidat”, „Leicht szakaszmérnök a hiányos felszerelés dacára erős küzdelem árán megmentette [a mérgesi hidat].” GyH 12 (1891: 22.) 3. (márc. 15.)

⁹⁷ Az árvíz. GyK 32 (1888: 25.) 3. (márc. 25.); GyK 35 (1891: 22.) 5. (márc. 15.) Szalacsy igazgató is elismeréssel beszélt a mérnökök árvízi munkájáról időszakos jelentésének 11. oldalán, ld. 76. lábj.

⁹⁸ Pl. GyH 4–10 (1889: 67.) 3. (aug. 18.); GyK 32 (1888: 1.) 5. (jan. 1.); Uo. 22. 2–3. (márc. 15.)

sikertelenségek – mint például a rábapatonai híd bedőlése⁹⁹ vagy a mérgesi hídkatasztrófa¹⁰⁰ – idején indított vizsgálatok során rendre felmentették őket.¹⁰¹ Ha új állásba kerültek, akkor a Rába mindenütt jó ajánlólevelet jelentett: így történhetett, hogy Bohuss Teofil szerkesztőmérnök rövid ideig Győr városának dolgozott, Wadler Nándor szakaszmérnök 1888-ban a kétszer nagyobb költségvetésű Temes–Béga-szabályozáshoz került,¹⁰² Szentiványi Zsigmondot pedig a Vág-jobbparti Ármentesítő Társulat igazgató főmérnökévé választották meg 1891-ben.¹⁰³ Az igazgató a szabályozás záró szakaszának idején, az 1893-as leépítésekkel kiállt mellettük, arra kérve a kormánybiztost, gondolja át még egyszer a műszaki osztály létszámának drasztikus csökkentését és a végkielégítéseket.¹⁰⁴

A vezetők működését a kormányzat is elismerte: Meiszner Ernőt 1891-ben a földművelésügyi miniszter műszaki tanácsossá nevezte ki,¹⁰⁵ 1888-ban a császár Radó Kálmánt (aki 1882-től Vas vármegye főispánja is volt)¹⁰⁶ a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki.¹⁰⁷

Radó vezetési stílusában a szigor és a tapintat egyaránt jelen volt: szinte mindent jóváhagyott az igazgatói felterjesztések közül, a kezdeti nehézségeken kívül¹⁰⁸ jól tudott együttműködni az aktuális igazgatókkal – Szalacsyt még vadászni is meghívta birtokára –,¹⁰⁹ a minisztérium felé pedig pontos bürokrataként továbbította és küldte a kérelmeket. Lemaradás esetén a kormánybiztos gond nélkül felemelte a műszaki osztály munkaidejét és személyre szabottan kiróta a mérnököknek a tél végi tervezési időszak alatt elvégzendő munkáját.¹¹⁰ Kifelé, a reprezentáció terét tekintve Radó a legtöbb tárgyaláson, értekezleten jelen volt – személyében a Rába-szabályozókat és Vas vármegyét egyaránt képviselni tudta. Az igazgató intézte a napi ügyeket, akár szabályzatokat készített,¹¹¹ és a közönség részéről

⁹⁹ MOL K 198 1/1889/165. (márc. 17.); SZALACSY 1896, 94.

¹⁰⁰ GyH 12 (1891: 30.) 3. (ápr. 12.)

¹⁰¹ Mint például Bohuss Teofilt a győri zsilipek ügyében, ld. 69. lábj.

¹⁰² GyH 3 (1888: 58.) 3. (júl. 22.)

¹⁰³ MNL K 198 1/1891/244. (jún. 8.); GyK 35 (1891: 41.) 5. (máj. 21.)

¹⁰⁴ MNL K 198 1/1893/34. (jan. 15.)

¹⁰⁵ GyH 12 (1891: 18.) 2. (márc. 1.)

¹⁰⁶ Dr. K. E.: Radó Kálmán 1844–1899. Vasárnapi Ujság 46 (1899: 28.) 461–462. (júl. 9.); GyEL 2003 'Radó Kálmán' szócikk

¹⁰⁷ GyH 3 (1888: 94.) 3. (nov. 25.); Győr és a hivatalos lap. GyH 13 (1892: 22.) 1. (márc. 13.); MNL K 198 1/1888/541. (nov. 22.) és 629. (dec. 28.)

¹⁰⁸ 1887 elején a belső szabályzat kibocsátásakor ifj. Krisztinkovich igazgatót bepanaszolták alárendeltjei Radónál, mire ő így válaszolt a kormánybiztosnak: „Sajnálom, hogy Méltóságod e tárgyban szóbeli közlésre nem érdemesített; mert félreértett s nyilván hiányos fölterjesztésemet kiegészíthettem volna s bebizonyíthattam volna, hogy a valósággal ellenkezőt állítani nem szoktam.” MNL K 198 1/1887/13. (jan. 27.)

¹⁰⁹ GyK 36 (1892: 102.) 5. (nov. 27.)

¹¹⁰ Télen általában álltak a terepi munkálatok, ezért jutott döntő szerephez a tervezés. MNL K 198 1/1889/56. (jan. 29.)

¹¹¹ Ld. 108. lábj.

felmerülő kérdésekre elsősorban ő válaszolt, akár az újságok hasábjain keresztül.¹¹² Radó vezetői erénye abban rejlett, hogy az igazgatóság által nehezen megoldható ügyeket, ahol ők már „*elmentek a méltányosság legszélső határáig*”,¹¹³ egy-egy huszárvágással rendbe tudta hozni – ahogyan tette ezt a győri hidak ügyében a pénzmegajánlással.

A társulat és a vállalat közötti terepen általában a következőképpen működött a munkamegosztás: míg a vállalat munkásaival és mérnökeivel a tényleges munkát végeztette, tehát a végrehajtásért volt felelős, addig a társulat adta a tervezőket és a felügyelőket. Ez utóbbiak voltak a felügyelők, a munkafelügyelők és a munkaőrök, valamint a gátfelügyelők és a gátőrök. Előbbiekről Máriássy Béla felügyelő „jóvoltából” tudunk, aki 1889-ben jó részüket feljelentette az igazgatóságnál a munkaidőben való kimaradásai miatt.¹¹⁴ A vallomásokból derült ki, hogy az egyik még ebédelni is alig jár haza, a másik árvíz idején éjjel is dolgozott, a harmadik a vasárnapokra engedéllyel utazik a családjához Győrbe stb., végül pedig korábbi, valódi elmaradásai miatt Máriássy került elmarasztalásra. Emellett természetesen voltak a szolgálatra alkalmatlanok is, őket elbocsátották.¹¹⁵ A gátfelügyelőkre és a gátőrökre az állam is külön figyelmet fordított, így központi tanfolyamot hirdetett nekik,¹¹⁶ fizetésüket és házaikat pedig a társulat biztosította.¹¹⁷ Egy sajátos karrier Vidos Miklóse, akit 1887-ben neveztek ki felügyelővé, és kérelmezte Radótól az *inspector* cím használatát,¹¹⁸ a következő évben egy vállalati mérnök sértegetését állta, majd bocsánatkérését fogadta,¹¹⁹ és ugyanebben az évben Szalacsy igazgató már a becsüs állására ajánlotta a kormánybiztos figyelmébe, „*ki úgy a győri és győrszigeti kisajátításoknál, mint a felügyelők hatáskörébe utalt kezelési eljárásoknál ily irányú kiváló szakértelmének és ügybuzgóságának számos tanújelét adta.*”¹²⁰ Radónak végül évekkel később, 1893-ban, az ártéri földek kivetés szerinti osztályozásának felülvizsgálatakor lett szüksége becslőbiztosokra, így Vidos is akkor kapta meg Győr vármegye és Marcaltó területére szóló kinevezését.¹²¹

A miniszter, a kormánybiztos, a társulat, valamint a Neuschlosz és Freund vállalat között a munkálatok teljes időtartama alatt folytak a tárgyalások a felmerülő műszaki problémákról

¹¹² Pl. A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.); Rábaszabályozás. GyH 2 (1887: 17.) 1. (febr. 27.) – az évi ártéri kivetésekről; Itt a kadencia. GyK 30 (1886: 30.) 1. (okt. 13.) – városi tévhitek cáfolata

¹¹³ Rábaszabályozás. GyK 30 (1886: 62.) 1. (aug. 5.)

¹¹⁴ MNL K 198 1/1889/559. (aug. 26.)

¹¹⁵ Pl. MNL K 198 2/1887/387. (szept. 4.)

¹¹⁶ A kassai vízmesteri iskolában hirdették a féléves nyári póttanfolyamot. MNL K 198 1/1891/25. (jan. 16.)

¹¹⁷ MNL K 198 1/1892/135. (márc. 22.)

¹¹⁸ MNL K 198 1/1887/106. (márc. 8.)

¹¹⁹ MNL K 198 1/1888/30. (jan. 16.)

¹²⁰ MNL K 198 1/1888/640. (máj. 14.)

¹²¹ GyH 14 (1893: 33.) 5. (ápr. 16.); Uo. 34. 4. (ápr. 20.)

(pl. a mederből kiemelt hanyos töltésanyag felhasználhatóságáról)¹²² és a különleges esetekre szóló díjszabásokról, kiemelkedett közülük azonban a vízzel borított területeken való munkálkodás kérdése. Ez három éven át, 1889-től 1892-ig húzódott,¹²³ s Fejér Miklós államtitkár beavatkozásával oldódott csak meg. A vállalat főleg alföldi, Szeged környéki kubikusokkal dolgoztatott, s ezt a helyiek kezdetben zokon is vették, mert elvették előlük a munkalehetőséget, a vállalat pedig az alacsonyabb bérek és nem a származási hely szerint választotta ki embereit.¹²⁴

A szegediek mellett, hogy jó áron és sokat dolgoztak, ezres nagyságrendű tömegük és erőszakosságuk miatt visszatetszést keltettek a helyiekben, s rendre a győri törvényszék előtt találták magukat ittas emberölésért és más büntettekért.¹²⁵ Annak érdekében, hogy mindezeknek elejét vegye a társulati vezetés, a munkaterületre, a munkások barakk-szállásaira, étkezési és kantinozási lehetőségeire igen szigorú szabályokat alkottak,¹²⁶ – ezek a küszöbön álló kolerajárvány miatt is rendkívül fontosak voltak.¹²⁷ A tudósítók először csak vaklármaként kezelték a vállalat Rábca menti, abdai munkahelyén történt megbetegedéseket, később kimenve azonban – a társulati igazgatósággal együtt – borzalmas higiéniai és egészségügyi körülményeket találtak ott,¹²⁸ és dacára a kemény fellépésnek, ketten meghaltak. Később azonban hasonló egészségügyi problémával nem találkozhatunk a szabályozás során. A szegediek pedig, bár a munkálatok elején még rémhíreket terjesztettek, hogy a töltések az algyői Tisza-töltésekhez hasonlóan a mederbe lecsúsztatva fogják végezni,¹²⁹ sokkal jobb elbánásban részesültek később: a kétheti szombati fizetésnap¹³⁰ mellett tüzelőt és levest osztatott számukra Neuschlosz Miksa vállalkozó,¹³¹ és így tette elviselhetőbbé számukra a

¹²² KÁROLYI Z. 1973, 192.; SZALACSY 1896, 126., 128.

¹²³ MNL K 198 1/1891/58. (jan. 29.); 283. (febr. 7.); SZALACSY 1896, 92., 104., 107–9., 111., 115., 119., 125., 137–138.

¹²⁴ GyH 12 (1891: 102.) 3. (dec. 20.); Munkásainkhoz. GyK 30 (1886: 53.) 1. (júl. 4.)

¹²⁵ „A verekedő rábaszabályozási munkások...” GyK 35 (1888: 63.) 6. (aug. 5.); „A rábaszabályozási munkások folyton dolgot adnak a helybeli törvényszéknek.” Uo. 99. 4–5. (dec. 8.) Mindkét tudósítás a *Közlöny* Törvényszéki csarnok című rovatában jelent meg, utóbbi ügyben ráadásul egy német–magyar villongás is megjelent. „Győrmegyében évtizedek óta nem volt annyi verekedés és bicskázás, mint a mennyit a rábaszabályozás összeszedett-vedett népe az utóbbi évek alatt produkált.” GyK 33 (1889: 18.) 1–2. (febr. 10.)

¹²⁶ Rábaszabályozás. GyK 30 (1886: 76.) 2. (szept. 26.); Uo. 77. 2. (szept. 26.)

¹²⁷ A koleráról bővebben PETZ 1887. A műből a *Győri Hírlap* is közölt részleteket: A győri kolera-járvány. 1886-ban. GyH 2 (1887: 27.) 2. (ápr. 3.), Uo. 28. 1–2. (ápr. 10.)

¹²⁸ „Így történt, hogy a járvány hírére [ifj.] Krisztinkovich igazgató f. hó 27-én a helyszínen megjelenván, egy cholerabeteget talált a szerszámtartó deszkabódében, ki a dermesztő hideg dacára félmeztelenül tengeriszárazon fetrengett s egy szál gyékénnyel volt betakarva. Az igazgató maga volt kénytelen pokróczot requírálni a nyomorult betegnek, ki másnap reggelre cholera sicca-ban tényleg meg is halt.” GyH 1 (1886: 11.) 2–3. (nov. 4.)

¹²⁹ Vas Borona: Győr veszedelme. GyK 30 (1886: 81.) 1. (okt. 10.)

¹³⁰ GyK 36 (1892: 42.) 7. (máj. 12.)

¹³¹ Dorner Soma: Rábaszabályozás – a réthii átvágás. GyH 13 (1892: 24.) 1. (márc. 20.)

munka mellett az évekig földbe ásott bódékban és barakkokban, gyékényeken való lakást.¹³² Később már a helybeliek is kevésbé jelentkeztek munkásnak,¹³³ ahogyan ezt ifj. Krisztinkovich szavai is alátámasztják: „Dunántúli ember nem érti e munka fortélyát, keveset bír, keveset keres s ezért nem vállalkozik.”¹³⁴

6. A véleményező bizottság

„Radó Kálmán kormánybiztos ez utóbbi pohárköszöntő során emel szót és élteti a Rábaszabályozó társulat bizalmi képviselőit, érdekének leghivatottabb védőit... Büszkén mondhatja, hogy a bizottsággal az elmúlt 6 év alatt egyszer sem jött ellentétbe.”¹³⁵

A Rába-szabályozás vizsgált időszakában ez a testület volt az, amelynek segítségével az érdekelt birtokosok leginkább hatással tudtak lenni a vízrendezés haladására. Az autonóm társulat 1878-ban lemondott választmányának¹³⁶ utóda ez, a tagok azonban zömmel cserélődtek: 1887 elején mindössze hárman vannak a véleményező bizottságban azok közül, akik szűk egy évtizeddel ezelőtt még hasonló asztalnál ültek.¹³⁷ A tagokat a törvény szerint a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter nevezte ki,¹³⁸ majd 1889-től a vízügy legfelső felügyelő szerveként utóda, a földművelésügyi miniszter.¹³⁹ Ez a gyakorlatban a társulati igazgató, majd a kormánybiztos javaslatára történt: a meghalt vagy tisztükről lemondott személyek pótlására értekezleteket tartottak az eddigi bizottsági tag által képviselt ártéri terület kis- és középbirtokosainak részvételével – ez volt az ártéri községek választása, ahogyan akkor mondták.¹⁴⁰ Itt az összegyűlt birtokosok akár több nevet is javasolhattak az igazgatónak, aki aztán felterjesztésében mérlegelhetett.¹⁴¹ A legnagyobb birtokosok pedig

¹³² GyK 36 (1892: 42.) 7. (máj. 12.)

¹³³ Rábaszabályozás. GyK 30 (1886: 76.) 2. (szept. 26.)

¹³⁴ K[risztinkovich Ede ifj.]: A győri védművek. GyH 1 (1886: 23.) 1. (dec. 16.)

¹³⁵ Az új Rábcza-meder megnyitási ünnepélye. GyH 14 (1893: 55.) 3–4. (jún. 29.)

¹³⁶ DÓKA 1980, 19.; ZSEBKÖNYV 1888, 12., 22., 23.; SZALACSY 1896, 17–19., 34.

¹³⁷ MNL K 198 1/1887/82. (dátum nélkül)

¹³⁸ 1885: XV. tv. 2. §.

¹³⁹ MNL K 198 1/1889/350. (jún. 8.)

¹⁴⁰ Gyapay Dénes királyi tanácsos halálakor a társulati igazgató nem tudta eldönteni, hogy az elhunyt nagybirtokosok vagy Győr vármegye ártéri községeinek kijelölése alapján nyerte megbízatását. MNL K 198 1/1892/267. (jún. 10.) Hasonló eset fordult elő Guáry István bizottsági tagnál és utódánál, Pottyondy Gézánál. MNL K 198 1/1892/148. (márc. 28.)

¹⁴¹ Pl. ilyen volt a Rábca menti birtokosok magyaróvári értekezletén Fricke György cs. és kir. nyug. vezérőrnagyé, aki anyósának, egy sövényházi nagybirtokosnak a meghatalmazottjaként került be, szemben Milkovics Imrével, aki bekerüléséért külön meg is kereste az igazgatót – ez két évre rá sikerült neki. MNL K 198 1/1888/41. (jan. 28.) és 1/1890/717. (dec. 31.) Hasonló eset állt elő 1892-ben Jerfy Ferenc birtokos és dr. Deáky Zsigmond, a győri káptalan főügyésze között. MNL K 198 1/1892/429. (szept. 2.)

alanyi jogon küldhettek képviselőt a bizottságba: ilyen volt az Esterházy hercegek képviselőjében dr. Deszkássy Boldizsár zárgondnoki igazgató, vagy Szilágyi Gáspár, a győri megyéspüspök jószágkormányzója,¹⁴² de a győri és a soproni polgármester is részt vehetett az üléseken a nagy városi birtoktestek miatt.¹⁴³ Ezek közül a hercegnek 14, a győri püspökségnek 7, Győr városának 6, Sopronnak pedig 5 szavazata volt a társulati közgyűlésben.¹⁴⁴

Habár mindössze 9-10 tag volt jelen általában a huszonnégyből a rendes évnegyedes bizottsági üléseken, elmondhatjuk mégis, hogy az ártér területét jól lefedte a bizottság tagjainak elhelyezkedése.¹⁴⁵ Akik rendszeresen eljárak az összejövetelekre, azok elkötelezettek voltak a szabályozás mellett – mint például Takács Ignác mihályi esperes, a győri káptalan küldötte, aki 1879 februárjában a társulati közgyűlésen kormánybiztos kiküldését javasolta,¹⁴⁶ vagy Takács Ferenc réti lelkész, aki ujjongó és áldást kérő cikkeket írt a *Győri Közlöny*be a szabályozás megkezdésekor.¹⁴⁷ A bizottságból a polgármesteren kívül Bély József és Barcza Géza is jelen voltak a győri városvezetésben, ez is mutatja, hogy a tenni akaró helyi elit igen jól leképeződött a testületben. Bár véleményük nem mindig volt egybevágó,¹⁴⁸ szavukra adott a miniszter, valamint a kormánybiztos is (aki az ülések után gyakran közösen étkezett velük a Bárány vendéglőben),¹⁴⁹ s így fegyelmi ügyekben, valamint az ártéri osztályozó bizottságokban is képviseltették magukat.¹⁵⁰ Ez utóbbihoz köthető – szinte egyetlenként – egy belső konfliktus, amely Deszkássy és Barcza Géza között alakult ki. Előbbi 1893-as távirata szerint Barcza bizottsági elnökként a hercegi ház ellen izgatott, ezért lemondását követelte, Radó pedig válaszában a képviselő elvére hivatkozott: mivel ő is ártérbirtokosokat képviselő bizottsági tag, ezért egy egyszerű panasz folytán nem lehet tőle megválni.¹⁵¹ A testület összességében a szabályozásért tenni akaró és tudó szűk helyi elitet fogta össze, akiknek nagyon fontos szerepük volt a munkálatok elfogadtatásában.

¹⁴² A birtokmétré az állami adók is utalhatnak. Győr vármegye első ötven adózója között jó néhány véleményező bizottsági tag ott volt. Virilisek névjegyzéke. GyK 33 (1889: 112.) 2–3. (szept. 22.)

¹⁴³ MNL K 198 1/1887/82. (dátum nélkül)

¹⁴⁴ GyK 36 (1892: 92.) 5. (okt. 23.)

¹⁴⁵ A bizottság 1887 eleji tagjainak lakóhelyére ld. a 11. mellékletet.

¹⁴⁶ ZSEBKÖNYV 1888, 23–25.

¹⁴⁷ Rábaszabályozási ügy. GyK 30 (1886: 11.) 1. (febr. 7.); Az első kapavágáshoz. Uo. 77. 1. (szept. 26.) – a dolgozat címadó idézete is innen való.

¹⁴⁸ Pl. a medertöltések anyagának köbgödrök szerinti számításában 5:4 arányban szavaztak, ld. MNL K 198 1/1889/161. (márc. 14.), a Hanság-csatorna 6, illetve 10 m-s fenékszélességéről pedig 6:3 arányban, ld. MNL K 198 1/1893/72. (jan. 31.).

¹⁴⁹ GyK 31 (1887: 54.) 4. (júl. 7.); Uo. 85. 5. (okt. 23.)

¹⁵⁰ Minden év elején maguk közül választottak tagokat a fegyelmi bizottságba, pl. MNL K 198 1/1888/87. (márc. 9.) Az ártéri osztályozó bizottság 1893-as munkájáról: MNL K 198 1/1893/72. (jan. 31.), 178. (márc. 18–20.)

¹⁵¹ MNL K 198 1/1893/649. (nov. 20.)

7. Az intézményes nyilvánosság körei

„Huszonöt éves közpályám alatt megtanultam, hogy aki nyilvánosság terén dolgozik, működését egyforma tetszés nem kísérheti. Aki mindenkinek kedvében jár, az nem fog soha valamirevalót teremteni.”¹⁵²

Habár a véleményező bizottság a Rába-szabályozás egyfajta reprezentatív csúcsszervének tekinthető, a nyilvánosság elvét mégis nélkülözi: ülésein csak a társulati vezetők, meghívottként a sajtó képviselői,¹⁵³ később pedig a minisztérium képviselőjében a vízügyi kerületi felügyelők vettek részt.¹⁵⁴ A kialakuló polgári társadalomban a közönség egyik legfontosabb „intézménye” a sajtó lett,¹⁵⁵ amely a közvéleményt képviselte¹⁵⁶ és döntően befolyásolta. A méretében a mai Komáromhoz hasonlítható Győrben a két leginkább meghatározó lap a *Győri Közlöny* és a *Győri Hírlap* volt.¹⁵⁷ Előbbi 1857-es indulásával az akkor legrégebben létező magyar nyelvű lap volt, egyben több egyesület és a város hivatalos lapja is;¹⁵⁸ a laptársához hasonlóan a szabadelvűekhez közel álló *Győri Hírlap* pedig 1886-ban indult el a később „a vidéki hírlapírók atyamesterének”, a „menedzseri” beállítottságú Szávay Gyulának a vezetésével.¹⁵⁹ A generációváltásra és az újságírás hivatássá válására jellemző, hogy a *Közlönyt* ekkoriban „másodállásban” Szávay volt jogakadémiai tanárai, Kautz Gusztáv és Katona Mór vezették.¹⁶⁰ Szávay kicsit olcsóbban, kicsit jobban, humorosabban (*Garabonciás Diák* néven már próbálkozott élclap indításával)¹⁶¹ kísérelte meg a közönség tájékoztatását megvalósítani, és sorra olvasztotta be a konkurens lapokat (1889-ben a *Hazánkat*, 1896-ban a *Közlönyt*), valamint cikket gyűjtött be levelezés útján a

¹⁵² Részlet Radó beszédéből, amely az 1892-es társulati közgyűlésen hangzott el. A küzdelem után. GyK 36 (1892: 97.) 1. (nov. 10.)

¹⁵³ Az 1886. augusztusi versenytárgyalás ügyének idején a sajtót is kiküldték az ülésteremből. GyK 30 (1886: 62.) 3. (aug. 5.)

¹⁵⁴ MNL K 198 1/1891/414. (szept. 21.), részt vett pl. Dolecskó Mihály műszaki tanácsos az 1893. júniusi bizottsági ülésen. MNL K 198 1/1893/383. (júl. 1.)

¹⁵⁵ HABERMAS 1999, 147.

¹⁵⁶ A közvélemény Bayer József után az „egyes nyilvánosan tárgyalt közérdekű kérdésekben kialakult mértékadó, uralkodó vélemény.” MALKOVICS 2007, 170.

¹⁵⁷ A vizsgált időszakban csak ez a két lap működött folyamatosan Győrött, a többi lap mennyiségére ld. az 7. mellékletet.

¹⁵⁸ GERGELY–VELIKY 1985, 56.; HORVÁTH 2010, 152.

¹⁵⁹ HORVÁTH 2010, 155–156.

¹⁶⁰ A győri jogakadémiai tanárok névsora pl. GyK 35 (1891: 77.) 5. (szept. 24.)

¹⁶¹ GRÁBICS 2000, 329.

kor legnagyobbjaitól: az akkor Győrben tartózkodó Gárdonyi Gézától, de levelezett többek között Ady Endrével is.¹⁶²

A szerkesztőségi írásokban a Rába-szabályozással kapcsolatban mindkét lapban hasonló toposzok bukkannak fel: az egyik ilyen a megoldás háromszáz éves vajúdása,¹⁶³ a másik pedig a Tiszával való állandó összehasonlítás. Előbbire a kollektív emlékezeten kívül magyarázatot adhat Fekete Zsigmond,¹⁶⁴ Krisztinkovich¹⁶⁵ és mások történeti érdeklődése, utóbbira pedig – a már említett szegedi munkásokon kívül – okot szolgáltathat a vízszabályozásban jelen lévő nagy testvér–kis testvér hasonlat a Tisza és a Rába között. A szintén sokáig húzódó Tisza-szabályozással kapcsolatban főleg az 1879-es szegedi árvíz félelmei merültek fel, így szakértő és kevésbé szakértő hangok aggódtak a töltések anyaga, a meder vonalvezetése, a hullámtér kiterjedése és más műszaki természetű dolgok miatt.¹⁶⁶ Az aggodalmak alaptalannak bizonyultak, amit a töltések tartósságán kívül mi sem bizonyít jobban, hogy nem a Tiszától jöttek szakértők a Rábához, hanem fordítva.¹⁶⁷

Mindkét vizsgált újság megyei levelezőitől is rendszeresen kapott cikkeket: egy rendszeres levelező a Tóközből sürgette (!) a szabályozás menetét,¹⁶⁸ más pedig az épülő töltések, hidak műszaki zsenialitására csodálkozott rá¹⁶⁹ – évszázadok viszonylagos változatlansága után a technikai kultúra fejlődése így jutott el a Rába-vidékre. Az első eredmények – a patona–győri Rába-csatorna és a hugoti Rábca-csatorna 1888-as megnyitása – után¹⁷⁰ hangvételük egyértelműen bizakodó és dicsérő lett.

A Rába-szabályozás társadalmi megítélésének próbája az 1892. november 7-i társulati közgyűlés volt. A tét a munkálatok hasonló, társulati keretek közt való folytatása volt, méghozzá a Hanság-csatorna megépítésével és a belvizek teljes levezetésével. A földművelésügyi minisztériumban már 1891 óta folytak erről tárgyalások,¹⁷¹ Radó pedig 1892

¹⁶² GRÁBICS 1993, 117.; HORVÁTH 2010, 160. A többi lap beolvasztásának köszönhető a *Győri Hírlap* 1889-es „évfolyamugrása” is.

¹⁶³ A Rábaszabályozás kiegészítése. GyH 13 (1892: 91.) 1. (nov. 6.); A Rábaszabályozás befejezése. GyH 14 (1893: 55.) 1. (jún. 29.); Takács Ferenc: Rábaszabályozási ügy. GyK 30 (1886: 11.) 1. (febr. 7.)

¹⁶⁴ FEKETE 1885.

¹⁶⁵ KÉPVISELŐHÁZI 1882, 234–237. (Krisztinkovich képviselőházi felszólalása)

¹⁶⁶ Szávay Gyula: A győri veszedelem. Vasárnapi Ujság 30 (1883: 4.) 53–54. (jan. 28.); Csapás: Rábaszabályozás = Tiszaszabályozás. GyH 2 (1887: 46.) 1. (jún. 11.); Sz[ávay] Gy[ula]: Szegedi rakpart – győri zsilip. GyH 4–10 (1889: 72.) 1. (szept. 5.); GyK 32 (1888: 44.) 1–2. (máj. 31.)

¹⁶⁷ Meiszner és a Rába-szabályozást állandóan ellenőrző Dolecskó Mihály műszaki tanácsost 1891-ben egy Tisza-szabályozási értekezletre hívták Budapestre. GyK 35 (1891: 32.) 4. (ápr. 19.)

¹⁶⁸ A tóköziek panaszja. GyH 3 (1888: 34.) 1–2. (ápr. 29.); Tóköz pusztulása. Uo. 66. 2. (aug. 19.); Tóköz veszedelme. GyH 4–10 (1889: 50.) 1. (jún. 20.)

¹⁶⁹ GyK 36 (1892: 42.) 7. (máj. 12.)

¹⁷⁰ A győr–patonai csatorna. GyH 3 (1888: 81.) 1. (okt. 11.); A Rábaszabályozás. (hugoti csatorna) Uo. 94. 2. (nov. 25.) Csatornának azt nevezték, ha a folyónak adott szakaszon teljesen új meder készült.

¹⁷¹ GyK 35 (1891: 41.) 5. (máj. 21.); Uo. 88. 7. (nov. 1.)

őszén élénk kampányba kezdett az érintett megyék birtokosságánál: a társulat vezetőivel együtt értekezleteken mutatta be a szabályozás eredményeit és a leendő munkálatok hasznát.¹⁷² A Rába-szabályozók fő érvei közt szerepelt, hogy a Fertő-vidék bevonása az ártéri területek járulékfizetésébe csökkentené a többi rész hozzájárulásának mértékét, valamint, hogy a törvényi keretekhez képest való túlköltekezés eddig hosszú távú célokat szolgált a zsilip- és hídépítésekkel; a kisajátítások pedig irreálisan sokba kerültek; ha viszont vidékenként felosztották volna a társulati feladatokat, az a költségek növekedésével járt volna.¹⁷³

A Győr vármegyén kívüli területeken erőteljes hangok törtek elő a további munkálatok és pénzbeli hozzájárulás megtagadásának oldalán,¹⁷⁴ vezetőjüknek pedig dr. Borsody Géza földbirtokos egy csornai ellenértekezleten¹⁷⁵ felkérte gróf Cziráky Béla volt Fejér megyei főispánt, akkori külügyi osztálytanácsost, akiben Radó szónokként is méltó ellenfelére akadt.¹⁷⁶ Cziráky az ellenzékiek nevében szólva, ártéri birtokosként nem látta tisztán még a szabályozás eredményét, mert az *„nem nyújt olyan erkölcsi garanciát, hogy megismételjük a milliós kísérleteket”*, az állami pénzkereten való túlfutásért pedig az állam fizessen, egyébként pedig adja vissza a társulati autonómiát a belvizek levezetéséhez.¹⁷⁷ A korábbi ellenzéki érvelésben még olyan tételek is szerepeltek Radó szerint, hogy az alsó vidék nem látta be, miért kellene öneki a Fertő lecsapolásához hozzájárulni, valamint, hogy a nagybirtokosok miért szerezzenek több földet a kisbirtok rovására. Ez utóbbit a kormánybiztos *„szociális olajcsöppeknek”* nevezte és cáfolta.¹⁷⁸ Annyi ebből mindenesetre igaz, hogy főleg a nagybirtokosok szavaztak a folytatás mellett: már áprilisban, Budapesten tartott számukra egy értekezletet a minisztérium,¹⁷⁹ majd nyáron gróf Bethlen András földművelésügyi miniszter személyesen tekintette meg a munkálatokat,¹⁸⁰ emellett pedig a szavazás arányaiból –

¹⁷² Értekezletek: Sopron vm.: Csorna, szept. 14., MNL K 198 1/1892/475. (szept. 27.); Moson vm.: Magyaróvár, szept. 23., Uo. 457. (szept. 16.); Vas vm.: Ostfyaasszonyfa, Uo. 463. (szept. 20.); Győr vm.: Győr, Rábaszabályozás. GyH 13 (1892: 79.) 1. (szept. 25.)

¹⁷³ (R.:) Téves hangok. A Rábaszabályozás elleni mozgalom. GyK 36 (1892: 85.) 2–3. (okt. 2.) A magas kisajátítási árakra és a probléma rövid összefoglalására ld. a 8. mellékletet.

¹⁷⁴ GyK 36 (1892: 84.) 4. (szept. 29.)

¹⁷⁵ GyK 36 (1892: 91.) 5. (okt. 20.) Czirákyt már korábban felkeresték a Fertő-lecsapolás ellen ágáló birtokosok, de a Közlöny azt hitte, „rossz helyen kopogtattak.” Uo. 89. 6. (okt. 13.)

¹⁷⁶ „Cziráky Béla grófot az ellenpárt vezetőjét, mikor felállott már harsány éljenzés biztatta. Különben megnyugtatta a kormánybiztost, hogy kevés a mondanivalója. Az emberei tapsoltak. Tudták, hogy a kevésben is sok lesz a bors, a mit a zöldasztalon egyszerűen porrázúz.” A küzdelem után. GyK 36 (1892: 97.) 1. (nov. 10.)

¹⁷⁷ Öt millió forintos határozat. GyH 13 (1892: 92.) 1. (nov. 10.); A közgyűlés. GyK 36 (1892: 97.) 2–4. (nov. 10.)

¹⁷⁸ A közgyűlés. GyK 36 (1892: 97.) 2–4. (nov. 10.)

¹⁷⁹ GyH 13 (1892: 29.) 3. (ápr. 7.); A Rábaszabályozás kiegészítése. GyK 36 (1892: 30.) 1–2. (ápr. 7.)

¹⁸⁰ Bethlen András gr. GyK 35 (1891: 57.) 1. (júl. 16.)

55 szavazat 354 ellen, de 47749 birtokegység 58829 egységgel szemben¹⁸¹ – is kitűnt, hogy ők a szabályozás továbbvitelét támogatják. Birtokosként Győr és Sopron városa egyaránt a szavazás mellett volt, ezért a *Közlöny* végig az „igen” szavazatok mellett agitált, még az esetleges évi járuléknövekedéssel is érvelt, ha esetleg nemet mondanának a szabályozás folytatására.¹⁸² A földművelésügyi miniszter, aki a törvényhozásban is tájékozottnak mutatkozott a Rábával kapcsolatos interpellációk idején,¹⁸³ Kvassay Jenőt küldte a közgyűlésre, de ez sem használt az igenek számára. A véleményező bizottságot szintén megosztotta a kérdés, de abban egyetértettek, hogy az 1885-ös törvényben foglaltakat mindenképp, akár állami segítséggel is, de véghez kell vinni.¹⁸⁴

Ahogy Czirák hangsúlyozta, az ellenzéki magatartásban nem a „*rideg nem*” és a szabályozás teljes elutasítása nyilvánult meg, hanem a további megvalósítás módozatával volt problémájuk, a társulat és a kormánybiztos érdemeit teljes mértékben elismerték.¹⁸⁵

8. A Rába-szabályozók falun

„Uram, elpusztulunk, ha a szabályozás gyorsan nem ér fel hozzánk!”¹⁸⁶

A vízszabályozás döntően átalakította a falun élők lehetőségeit, akár gondolkodását is. Ennek kedves anekdotákon kívül¹⁸⁷ más lenyomatai is maradtak, méghozzá a szabályozás résztvevői és a helyiek találkozási kapcsán. Egyik formája a közigazgatási-műszaki bejárás volt,¹⁸⁸ amikor a minisztériummal egyeztetve tisztázták a töltések és a meder pontos helyét, majd a tervek közszemlére kerültek,¹⁸⁹ és megszületett a kisajátítási összeírás. Ezután következtek a kisajátítási eljárások. A törvényhatóságok által lefolytatott procedura gyakran

¹⁸¹ Ld. 177. láb.

¹⁸² A Rábaszabályozó-társulat teherkulcsa. GyK 13 (1892: 90.) 4. (okt. 16.)

¹⁸³ A Rábaszabályozás az országgyűlésben. GyK 35 (1891: 46.) 6. (jún. 7.); A Rábaszabályozás. Uo. 47. 1–2. (jún. 11.); FÖRENDHÁZI 1892, 131–132.

¹⁸⁴ MNL K 198 1/1892/563. (nov. 15.)

¹⁸⁵ Ld. 177. láb.

¹⁸⁶ GyH 12 (1891: 95.) 3. (nov. 26.)

¹⁸⁷ A *Győri Közlöny* szerint a bodonhelyi bizottsági meghallgatáson hangzott el a következő: „(...) nagy fohászzkodással előáll a község vízmestere. >>Hát még mi kell?<< – kérdi a bizottsági elnök. >>Megkövetem átossággal, még egy kérésünk volna<<. >>Mi légyen az?<< >>Szabad sajtót kérnénk a községnek<<. Persze volt álmélkodás. >>Aztán mire volna az jó Bodonhelyen?<< >>Biz olyan formán volna az jó, kérem tisztelettel, hogy ingyen járhatnánk át a hídon<<. Sajtó szabadság alatt a hídvám megszüntetését értette az atyafi.” GyK 31 (1887: 60.) 5. (júl. 28.)

¹⁸⁸ Pl. SZALACSY 1896, 103.

¹⁸⁹ Erre utalnak a *Győri Közlöny* hirdetményei, pl. GyK 31 (1887: 51.) 6. (jún. 27.). A tervekre példaként ld. a 9. mellékletet.

több évig elhúzódott, mert a többszintű fellebbezés lehetőséget adott rá.¹⁹⁰ Ekkor a birtokosok célja vagy a kisajátítások elkerülése, vagy pedig a részleges helyett a teljes eladás volt, hogy minél több pénzhez jussanak. A medervonalat egyébként minden falu népe szerette távol tudni magától, s ennek a biztonságérzet fenntartása mellett olyan praktikus okai is lehettek, mint amilyenek Ómalomsok lakosainál felmerültek: „Ezen községnek egyetlen utcáján ment volna az eredeti tervezet szerint a töltés át, ketté szelve a községet és védelem nélkül hagyva az egyik házsort. Ezen tervezet oda lett módosítva, hogy a község egészében védve marad és kitelepedniök sem kell, ha bár ez némi költségtöbbletet szült a társulatra.”¹⁹¹ Másféle probléma merült fel Bodonhely község mellett, ahol két vármegye képviselte kapott össze a medervonal vitelén, s köztük végül a miniszter hozott ítéletet.¹⁹²

A helyi birtokosok számára megnyugvást az jelentett, ha a szabályozás után a várt árvizek elmaradtak – Győr környékén ez 1887-ben,¹⁹³ a Rábaköz nagyobb részén pedig 1890-ben következett be (a még szabályozatlan részekben addig is előfordultak nagy áradások).¹⁹⁴ Gyirmót és Koroncó helyzete azonban a szabályozástól rosszabbá vált: e két falu ugyanis a Rába régi medre mellett feküdt, s mikor abba a Marcalt belevezették, akkor a Rába és a Duna a lassú haladású folyócskát gyakran visszaduzzasztotta, és ezzel elárasztotta földjeit.¹⁹⁵ A minisztérium mégis elutasította a községek és a győri alispán kérelmét: „a töltéseket a haszonnal arányban nem álló nagy költségek miatt nem építteti ki, de az árvédelmi költségek alul sem menti fel a kérelmező községeket.”¹⁹⁶ E két falun kívül azonban őszinte lehetett az egyszeri földbirtokos mondata, amely a fejezet felütéseként írt kérelem mellett hangzott el: „Az Isten áldja meg, a ki legelőször kitalálta.”¹⁹⁷

Sajátos műfaja volt az érdekeltek és a társulati vezetés találkozásának az ünnepek. Habár a munka kezdetét a koleraveszély miatt nem kísérte áldomás, rögtön az első alkalommal lekésték az átadásáról, ugyanis „a miniszternél is hatalmasabb úr”, a víz már korábban utat tört magának.¹⁹⁸ Később azonban szép alkalmak kerültek sorra, ahol a vidéki gazdaemberek „tarka rajokban, ünnepi gúnyában várták az urakat kik az ő kenyereket adó

¹⁹⁰ Erről ír Szalacsy igazgató 1888-as időszaki jelentéseinek 14–15. oldalán. Ld. 76. lábj. Az eljárások hosszadalmasságára ld. még a 10. mellékletet.

¹⁹¹ A Rábaszabályozási munkálatokról. GyK 32 (1888: 79.) 2. (szept. 30.); MNL K 198 1/1888/326. (júl. 19.)

¹⁹² Szalacsy 1888-as jelentései, 13. old., ld. 76. lábj.; Tóköz veszedelme. GyK 32 (1888: 1.) 4. (jan. 1.); Uo. 2. 4. (jan. 5.); A miniszternél (Örömhír a bodonhelyi átmetszés ügyében.) Uo. 4. 2. (jan. 12.); Rábaszabályozás. Uo. 22. 2–3. (márc. 15.); Uo. 26. 4. (márc. 29.); Uo. 49. 3. (jún. 17.); Uo. 53. 2. (júl. 1.)

¹⁹³ FEKETE K. 1947, 149.; SÁRKÖZI 1968, 31.; SZALACSY 1896, 80.

¹⁹⁴ FEKETE K. 1947, 149.; SZALACSY 1896, 114.

¹⁹⁵ BEDY 2012.

¹⁹⁶ GyK 34 (1890: 136.) 5–6. (dec. 21.)

¹⁹⁷ GyH 12 (1891: 95.) 3. (nov. 26.)

¹⁹⁸ Az új Rába megnyitása. GyK 31 (1887: 92.) 2–3. (nov. 17.)

*földjeiket visszaadták nekik!”*¹⁹⁹ Egy ilyen alkalom utáni áldomáson hangzott el a következő fejezet nyitómondata is, Rákosi Viktornak, a *Budapesti Hírlap* Sipuluszának szájából.

9. Zárszó

*„(...) egyszerre csak azt az értesítést kapták, hogy a Rábaszabályozást befejezték. Ez a hír roppant meglepetést keltett, meg voltak győződve, hogy tévedés van a dologban, mert az csak lehetetlen, hogy Magyarországon vízszabályozást befejezzenek.”*²⁰⁰

A külső szemlélő, nem ismerve a folyamat nehézségeit, egyértelmű sikernek látta a Rába szabályozását. Így volt ez műszaki körökben is, itthon²⁰¹ és külföldön²⁰² egyaránt. Az előző oldalakon azonban láttuk, hogy belül, az érdekeltek között korántsem volt olyan egyértelmű. Történeti távlatból nézve bizonyos, hogy a kortársak egy pozitív folyamat részesei voltak, hiszen hatalmas mennyiségű földet tettek gazdagon termővé, a Bécs környéki árutermelő gazdálkodás pedig a parasztbirtokokon is egyre inkább teret hódított.²⁰³ A felaprózott érdekek mentén ritkán láthattunk valódi összefogást, inkább azt mondhatjuk, egy kisebb, de tenni tudó és akaró csoport volt az, amelyik véghez tudta vinni a vízszabályozás művét – akár a többség ellenében is. Egy személyt közülük mindenképp ki kell emelni, Baross Gábort, aki Győrt képviselte a parlamentben, s lett államtitkár, majd közlekedés- és közmunkaügyi miniszter. Kultusza élénken élt a városban; és ő volt a biztosíték a kormány előtt a Rába-szabályozás keresztülvitelének értelmére és sikerére. A munkálatok azonban nem szakadtak félbe Baross 1892-es halálakor: érdemes lenne a szabályozás visszhangját hosszabb távon is vizsgálni.

Noha a hivatalos szervek a sajtót is felhasználták a munkálatok népszerűsítésére, ennek ellenére a birtokosok egy része és Győr városvezetése is inkább saját rövid távú anyagi érdekeit tartotta szem előtt. Néhány kivételtől eltekintve az állami szabályozás fő pénzügyi és erkölcsi támogatója a nagybirtok volt, a munkálatok a legnagyobb változást pedig a falun élő kis- és középbirtokosok életére gyakorolták. Az ő hálájukon kívül a töltések időtállósága az, ami leginkább bizonyította a Rába-szabályozók igazát.

¹⁹⁹ A Rábcaszabályozás befejezése. GyK 37 (1893: 56.) 1. (jún. 29.)

²⁰⁰ Az új Rábcza-meder megnyitási ünnepélye. GyH 14 (1893: 55.) 3–4. (jún. 29.)

²⁰¹ A rábaszabályozás vendégei. – A magyar mérnök- és építész-egylet kirándulása. GyH 13 (1892: 54.) 2. (jún. 29.); A Magyar Mérnök- és Építész-egylet kirándulása. A Rábaszabályozás művénél. GyK 36 (1892: 58.) 2–3. (jún. 29.)

²⁰² A német követség műszaki attaséjának látogatásáról és tapasztalatairól: MNL K 198 1/1890/233. (máj. 3.); GyH 12 (1891: 28.) 3. (ápr. 5.). A közgyűlésen Radó még francia tervkérelmekre is hivatkozik: A közgyűlés. GyK 36 (1892: 97.) 2–4. (nov. 10.)

²⁰³ SÁRKÖZI 1968, 27.

10. Felhasznált források és irodalom

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

MNL K 198 Földművelésügyi minisztériumi levéltár. Rábaszabályozási Társulat Kormánybiztosa. 1879–1896.

Győri Egyházmegyei Levéltár (Győr)

GyEL VI. Gyűjtemények. 3. Térképgyűjtemény. 1885 körül.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Soproni Levéltára (Sopron)

GyMSMSL Sopron város, Diplomatarium. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.

Korabeli sajtó:

Győri Hírlap 1–14 (1886–1893) (GyH)

Győri Közlöny 30–37 (1886–1893) (GyK)

Vasárnapi Ujság 30 (1883) és 46 (1899)

Kiadott források:

A céhek tárgyi emlékei a Xántus János Múzeumban. <http://cehgyujtemeny.hu> (hozzáférés ideje: 2013. jan. 2.)

Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. Szerk. Szathmáry Károly. Bp., 1882. (KÉPVISELŐHÁZI 1882.)

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója V. Szerk. nélkül. Bp. 1895. (FŐRENDIHÁZI 1882.)

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XXV. Szerk. nélkül. Bp. 1895. (FŐRENDIHÁZI 1895.)

Az 1901. évi október 34-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. XVII. Szerk. nélkül. Bp., 1905. (FŐRENDIHÁZI 1901.)

BELLA Lajos: Sopronmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* XIII. (Magyarország IV. kötete). Szerk. Berzeviczy Albert et al. Bp. 1896. 403–438.

BODOKI Lajos: *Műszaki vélemény a Rábaszabályozó-Társulat által eszközölt ártérfejlesztésről és a Rába vízszerkezetéhez tartozó folyók szabályozásáról.* Győr 1877.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. Szerk. MÁRKUS Dezső. Bp. 1900.

FEKETE Zsigmond: Adatok a magyar Kis-Alföld közgazdasági és vízrajzi múltjáról. In: *Gazdasági Mérnök* 9 (1885: 41., 42., 45., 46.) 431–432., 437–438., 473–474., 485–486.

FRANCICS Norbert: Győrmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. XIII. (Magyarország IV.). Szerk. Berzeviczy Albert et al. Bp. 1896. 465–486.

KOMÁROMY András: Levéltári kutatások. Sopron vármegye végzései a malmokról és a Rábaköz védelmezéséről. In: *Történelmi Tár*. Szerk.: KOMÁROMY András. Bp. 1908. 59–71.

MEISZNER Ernő: A Rábaszabályozó társulat műveinek leírása. In: *A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából*. Bp. [1896.] 153–252.

PETZ Lajos: *A győri kolera-járvány 1886-ban*. Bp. 1887.

A Rábaszabályozó Társulat zsebkönyve. A társulati igazgatóság hivatalos adatai alapján. Szerk. nélkül. Győr, 1888. (ZSEBKÖNYV 1888.)

SZALACSY Lajos: *A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából*. Bp. 1896.

ÚJHÁZY János: *A Rába s a vele vízművileg összefüggő Rábcza, Répcze, Kistrábatorok és Marczal szabályozása és csatornázása, továbbá a Hanyás és a Fertő lecsapolása*. Bp. 1873.

Szakirodalom:

ÁLDOZÓ István: Győr vármegye közigazgatásának története (1882–1918). In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000. 119–132.

BARACZKA István: Vízszabályozási egyezség Sopron vármegyében 1696-ból. *Soproni Szemle* 15 (1961:2.) 168–170.

BEDY Vince: *Gyirmót története*. Sajtó alá rendezte: NEMES Gábor. Győr 2013. (megjelenés alatt)

BRAUDEL, Fernand: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: *Történelemelmélet II*. Szerk. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Bp. 2006. 1157–1182.

BUZINKAY Géza – ERÉNYI Tibor – GERGELY András – VELIKY János: A politikai sajtó története 1875–1890. In: *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. 251–515.

- DÓKA Klára: Adalékok a Rábaszabályozó Társulat történetéhez. (1873–1948) I. *Soproni Szemle* 34 (1980:1.) 17–28.
- DÓKA Klára: A Rába felmérése a XIX. század első felében. *Arrabona* 19–20 (1977–78) 345–379.
- DÓKA Klára: A Rába-szabályozás kérdése 1786-ban. *Soproni Szemle* 30 (1976: 1.) 55–60.
- FEJÉR László: Árvizek és belvizek szorításában. *A vízelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára*. Bp. 1997. (Vízügyi történeti füzetek, 15.)
- FEKETE Kálmán: Visszatekintés a Rábaszabályozás történetére a társulat megalakulásának 70 éves évfordulóján. In: *Tanulmányok vízrendezési munkálatainkról. A központi bizottság 1943., 1944. és 1947. évben tartott gyakorlati tájékoztató előadásai*. Szerk.: PICHLER János. (A Tisza-Dunavölgyi Társulat Központi Bizottságának kiadványa III. évf. 1. szám) Bp. 1947. 145–152.
- GALLIK Oszvald: Természeti viszonyok. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. [1909.] 1–15.
- GERGELY András – VELIKY János: A politikai sajtó története. 1867–1875. In: *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. 29–166.
- GÓCZÁN László: A Kisalföld. In: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. KARÁTSZON Dávid. Bp. 2010³. 324–327.
- GRÁBICS Frigyes: Egy értelmiségi életút a Monarchia idejéből – Szávay Gyula. In: *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában*. Szerk. SZAKÁL Gyula. Győr 1993. 116–118.
- GRÁBICS Frigyes: Szávay Gyula (1861–1935). *Arrabona* 38 (2000) 329–338.
- Győri Életrajzi Lexikon*. Szerk.: GRÁBICS Frigyes – HORVÁTH Sándor Domonkos – KUCSKA Ferenc. Győr 2003.
- HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Bp. 1999.
- HORVÁTH József: A dualizmus kori Győr időszaki sajtójának történetéből. In: *Győri Tanulmányok. Zechmeister Károly Emlékszám II. 1910–2010*. Győr 2010. 149–169.
- ISOÓ Vince – KISS István – REISZIG Ede – SZABÓ Zsigmond: Győr vármegye és város története. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. [1909.] 268–419.

- KÁROLYI Zoltán: Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: *A magyar vízszabályozás története*. Szerk. IHRIG Dénes. Bp. 1973. 151–271.
- KÁROLYI Zoltán: A Hanság és a Fertő rendezési kísérleteinek fejlődése. *Vízügyi Közlemények* (1955) 291–332.
- KÁROLYI Zsigmond: A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: *A magyar vízszabályozás története*. Szerk. IHRIG Dénes. Bp. 1973. 23–147.
- KÁROLYI Zsigmond: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon (vázlat)*. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 13.) Bp. 1960.
- KISS Andrea: A Fertővel kapcsolatos vitás földrajzi kérdések középkori okleveleinkben. *Soproni Szemle* 53 (1999: 1.) 53–62.
- KISS Andrea: Vízfolyások a hazai nagy tavak rendszerében: Balaton és Fertő folyók? In: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Szerk. FÜLEKY György. Gödöllő, 2004. 373–379.
- KISS István – ZOLTÁN Vilmos: Győr. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. [1909.] 67–163.
- MALKOVICS Tibor: Nyilvánosság és közvélemény: a társadalmi kommunikáció két fogalmának történeti-szociológiai alapvonalai. In: *Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből*. Szerk. FEHÉR Katalin. Bp. 2007. 158–177.
- MÁTAY Mónika: Történészek Habermasról. *Szociológiai Figyelő* (1999). (online folyóirat) <http://www.c3.hu/~szf/Szofi99/07/Szemezes-Fr.htm> (hozzáférés ideje: 2012. dec. 17.)
- NÉMA Sándor: Adalékok a polgári Győr vármegye közigazgatási szerveinek kialakulásához. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyéik közigazgatásának történetéből*. Szerk. HORVÁTH József. Győr 2000. 107–118.
- MOLLAY Károly: Soproni könyvespolc – Pájer Imre: Rábaköz népének védekezése az áradások ellen 1870–1889. *Soproni Szemle* 46 (1992: 4.) 383.
- PÁJER Imre: *Fejezetek a rábaközi árvízvédelem múltjából*.
<http://www.hontar.hu/hely/pajer05.htm> (hozzáférés ideje: 2012. okt. 23.) (PÁJER 05)
- PÁJER Imre: A Rábaköz malomipara 1867 és 1914 között. In: *Rábaköz honismereti évkönyv 1995*. Szerk. PÁJER Imre. Csorna 1995. 3–11. <http://www.hontar.hu/hely/pajer04.htm> (hozzáférés ideje: 2012. október 23.)
- PÁJER Imre: *Rábaköz népének védekezése az áradások ellen (1870–1889)*. Csorna 1990.

- PÉCSI Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana*. Bp. 1959.
- POGONYI György: A társulatok. In: *A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége*. Szerk. KENESSEY Béla. Bp. 1931. 20–98.
- REISZIG Ede: A vármegye nemes családai. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. [1909.] 420–450.
- RÉTHLY Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. I. Bp. 1998.
- SÁRKÖZI Zoltán: *Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a Szigetközben és az Alsó-Rába vidékén*. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 17.) Bp. 1968.
- SZEKENDI Ferenc: *A Hanság és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története*. Magyaróvár 1938.
- SZENTPÉTERY Imre: *A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei*. Bp. 1916.
- SOMOGYI Sándor: Tavaink. In: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. KARÁTSZON Dávid. Bp. 2010³. 267–269.
- SOMOGYI Sándor: A Duna, a Tisza és mellékfolyói. In: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. KARÁTSZON Dávid. Bp. 2010³. 261–266.
- VÁRI András: Vízszabályozások, tulajdonjogok és gazdálkodás Magyarországon az 1820-as és az 1870-es évek vége között. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. HALMOS Károly – KLEMENT Judit – POGÁNY Ágnes – TOMKA Béla. Bp. 2009. 329–339.
- VENDE Aladár: Győr vármegye községei. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. [1909.] 16–66.
- Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Szerk. FEJÉR László. Bp., 2001.
- A vízgazdálkodás fejlődése*. Szerk. NAGY László. Bp., 1972.
- A vízgazdálkodási társulatok válogatott bibliográfiája (1807–1992)*. Szerk. VÁMOSI Sándor. (Források a vízügy múltjából 9.) Bp. 1992.

11. Mellékletek

1. melléklet: A Rábaszabályozó Társulat árterének átnézetes térképe. SZALACSY 1896.
(melléklet)

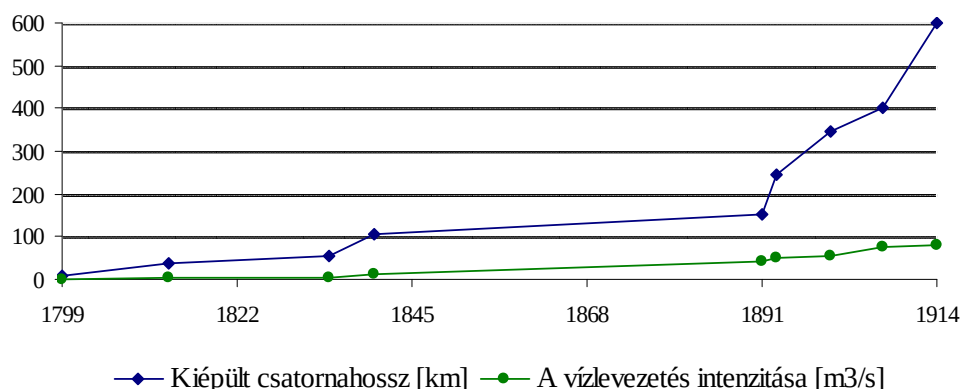

2. melléklet. Jelentősebb királyi, illetve kormánybiztosok a Rába-vidéken. A 3. fejezet szakirodalmá alapján.

<u>név</u>	<u>kinevezés ideje</u>	<u>vármegyei tisztség a megbízatás idején</u>
Nádasdy Ferenc	1647	vasi főispán
Szapáry József	1802	mosoni főispán
Ürményi Rudolf	1811	fejéri főispán
Perényi János	1813	
Zichy Ferenc (Jenő?)	1835	bihari főispán
Pálffy Ferdinánd	1842	pozsonyi főispáni helytartó
Széchenyi István	1847	
Skublits Gyula	1864	zalai főispán
Ürményi József	1868	(későbbi zalai főispán)
Szapáry István	1879	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispán
Radó Kálmán	1880	vasi főispán

3. melléklet: Belvízlevezetés a Hanságban. KÁROLYI Z. 1973, 196. alapján.

Belvízlevezetés a Hanságban 1799-1914

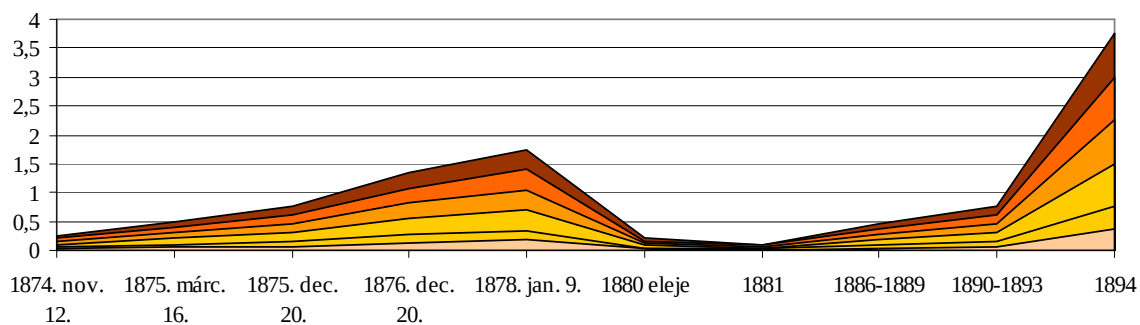
4. melléklet: Néhány szabályozási terv költsége és a valós építkezési kiadások. ÚJHÁZY 1873. és SZALACSY 1896. alapján.

Költségtervek (Ft-ban)	Újházy, 1873	Minisztérium, 1874	1885: XV. tv.
Rába	1 858 933	1 216 022	3 269 776
Rábca	545 880	521 067	1 573 013
Marcal	157 759	-	491 024
Répcse	62 540	59 697	-
Hanság és Fertő	765 901	765 901	-
Belvizek	-	-	257 081
Kis-Duna-töltés	-	-	436 754
felügyelet, fenntartás	-	-	571 502
Összesen	3 391 013	2 562 687	6 599 150

Építkezések (Ft-ban)	1893 júliusáig	Túlkiadások
Rába	2 202 971	573 809
Rábca	1 311 474	278 868
Marcal	466 440	264 253
Belvizek	108 947	42 823
Kis-Duna-töltés	64 370	
Zsilipek	203 556	104 285
Hidak	363 330	173 697
Órházak	46 923	-
Fenntartás, árvédelem	-	178 304
Kisajátítások	-	662 618
Összesen	4 768 010	2 278 656
Neuschloss ajánlata:		3 589 751
Együtt		5 868 407

5. melléklet: Társulati kivetések (forintban). SZALACSY 1896. alapján. A színekkel a hat földosztályra kirótt évi járulékok különülnek el. A vízszintes tengely balra eső részén a társulati közgyűlések időpontjai láthatóak. Az 1890–1893-as adat a még nem ármentesített, az 1894-es pedig a már ármentesített földekre vonatkozik.

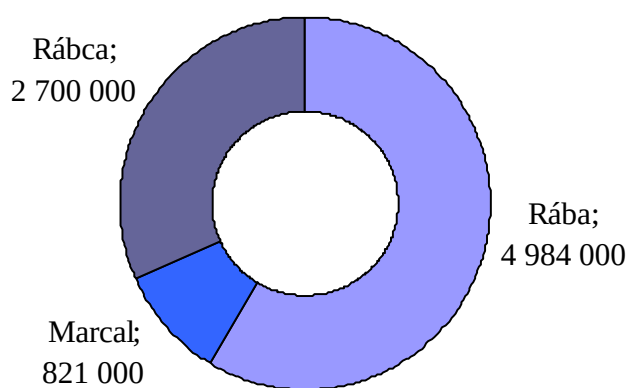
A társulati kivetések alakulása (forintban)

6. melléklet: A Rába-szabályozás (1886–1893) néhány műszaki adata. KÁROLYI Z., 1973 és MEISZNER, 1896 alapján. (táblázat és kördiagram)

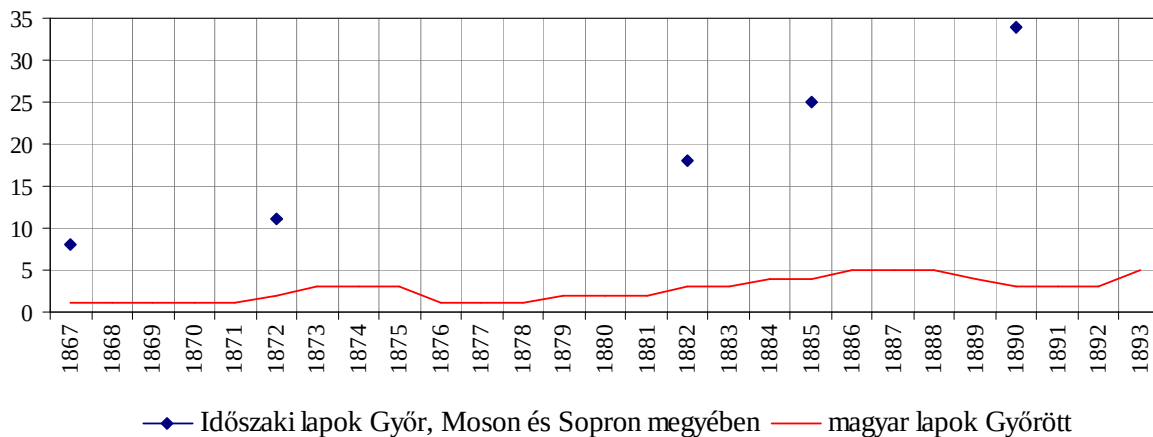
Műszaki adatok (1893)	Rába	Rábca	Marcal
szabályozott hossz (km)	83	47,8	28,8
szabályozott szakasz	Sárvár–Győr	teljes	Kisbabót–Gyirmót
árvédelmi töltések távolsága (m)	200–400	160	
megmozgatott föld (m ³)	4 984 000	2 700 000	821 000

A megmozgatott földmennyiség (köbméterben)

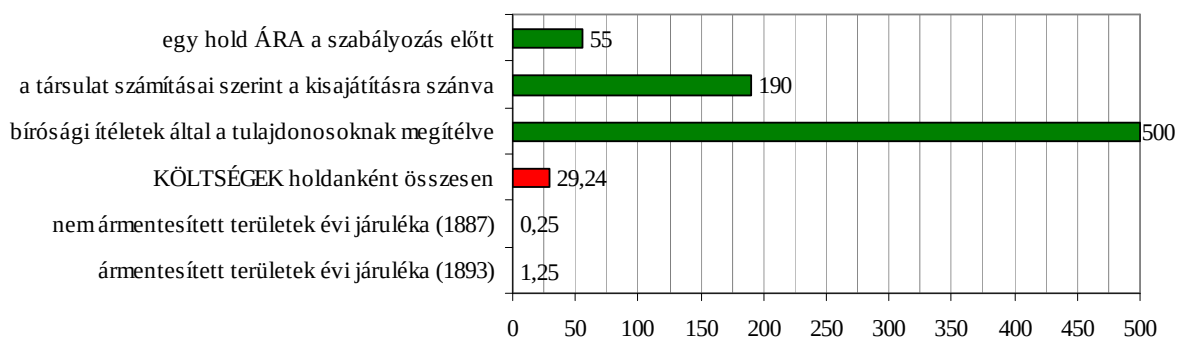
7. melléklet: Győri és Győr, Moson és Sopron megyei időszakos lapok száma 1867 és 1893 között. HORVÁTH 2010, 156. alapján.

Időszaki lapok 1867-1893

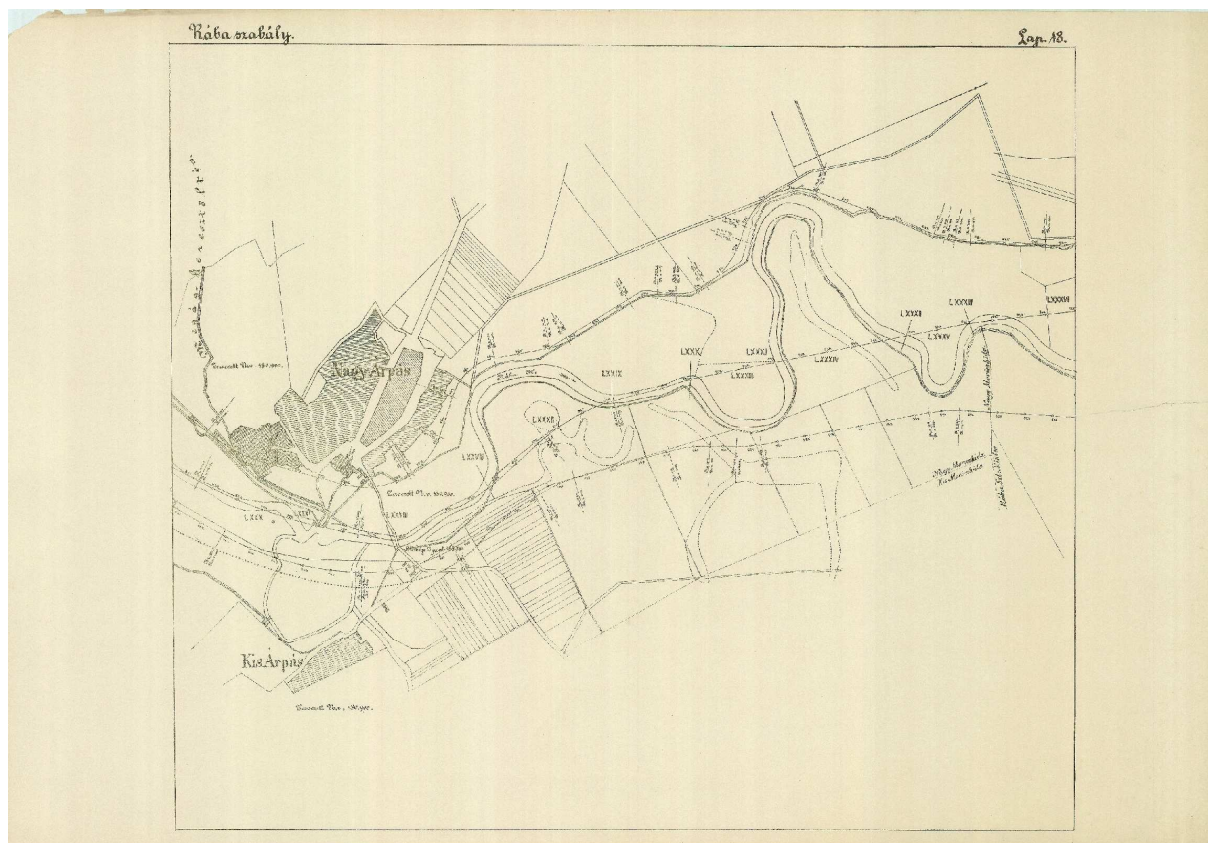

8. melléklet. Az ártéri földárak és a kivetések összehasonlítása. FÖRENDIHÁZI 1895, 128–133. alapján. (Radó Kálmán és gr. Festetics Andor földművelésügyi miniszter hozzászólásai) Festetics leszögezte, hogy a Rába-szabályozás holdanként jóval olcsóbb, mint más magyarországi vízszabályozások. (A diagram nem gazdaságtörténeti kutatáson, hanem politikusok hozzászólásain alapul, célja a szemléltetés, nem a pontos adatközlés!)

Szabályozási költségek és a föld értéke (átlagolva, ft-ban)

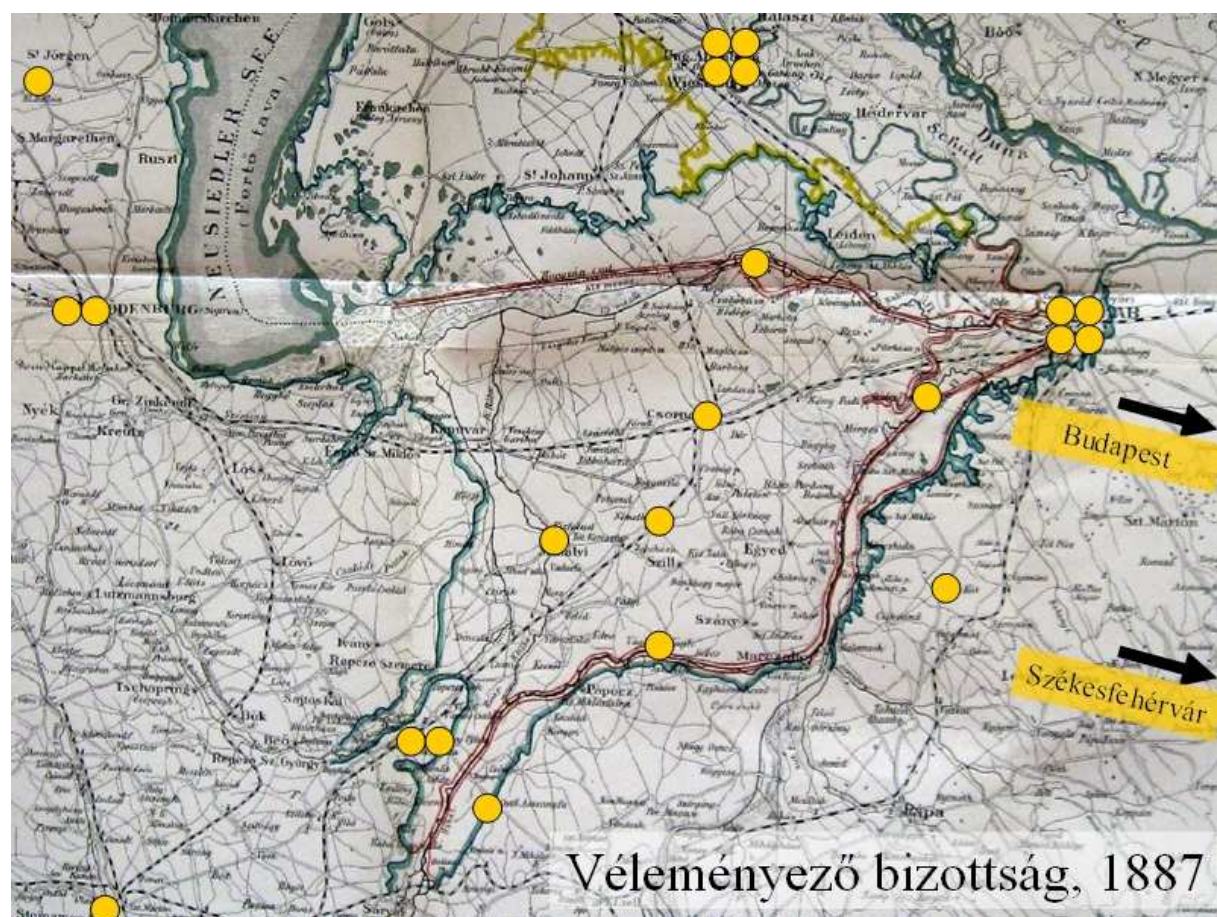
9. melléklet: 1885 körüli térképszelvény a Győri Egyházmegyei Levéltárból (GyEL VI. Gyűjtemények. 3. Térképgyűjtemény. T 202. 18. szelvény) Érdekes, hogy Árpás mai településhatára a Rába régi medrét követi.

10. melléklet: Kisajátítások 1888 és 1892 között, négy Rábca menti falu határában. A Győri Közlöny Hirdetmény című rovata alapján.

Évek	1889					1890												1891		
Hónapok	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3
Réti																				
Sövényház																				
Kapi																				
Fehértó																				
Évek	1891					1892														
Hónapok	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Réti																				
Sövényház																				
Kapi																				
Fehértó																				

11. melléklet: A véleményező bizottság tagjainak lakhelye 1887 elején. Az MNL K 198 1/1887/82. irata (dátum nélkül) alapján.

12. melléklet: ifj. Krisztinkovich Ede igazgatói pecsétje. A MNL K 198 1/1887/12. irat (jan. 12.) hátoldaláról. Benne középén a Monarchia magyar kiscímere, rajta korona, körirata pedig: RABA SZAB TAR IGAZGATOJA 1878.

